

BUGYETÜ'T-TALEB Fİ TÂRİH-İ HALEB'E GÖRE
SULTAN ALP - ARSLAN

ALİ SEVİM

Arap Ukayl-oğulları kabilesinin *Cerrâde-oğulları* koluna bağlı ünlü bir ailenin çocuğu olarak *Kudüs*'te dünyaya gelen (Aralık 1192) Kemalüddin İbnü'l-Adim, XIII. yüzyılın değerli müverrihleri arasında bulunmaktadır. Onun, kendisinden önce yaşamış olan Hatib Bağdadî (1002-1071) ve İbn Asâkir (1105-1176)'in eserlerine benzeterek ansiklopedik tarzda kaleme aldığı *Bugyetü't-taleb fi tarih-i Haleb* adlı mufassal eseri¹, *Selçuklu devri Türk* tarihinin özellikle *Kuzey-Suriye* ile ilgili kısımlarının aydınlatılması hususunda güvenilir kaynaklarımız arasına girmektedir. Müderrislik, elçilik ve vezirlik gibi önemli görevlerde bulunmuş olan İbnü'l-Adim², eserleri bize kadar erişemiyen birçok müelliflerden faydalanmış ve dolayısıyla *Bugye*'sini *Selçuklu* tarihi yönünden de zenginleştirmiştir. Gerçekten onun, XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Suriye* ve *Filistin*'e başlayan *Türk* girişi, buralardaki yerleşme ve faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler, o devir kaynaklarını teşkil eden Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâli's-Sâbî ve İbnü'l-Kalânisi'nin rivayetlerini ya tamamlamakta veya onlarla benzerlikler göstermektedir. Bugün elimizde bulunmayan ve adlarını aşağıda sıraladığımız birçok müelliflerin eserlerinden istifade etmiş olması keyfiyeti, İbnü'l-Adim'in gerçek değerini ortaya koymaktadır. Bu cümleden olarak:

I — Onun, *Selçukluların* menşe'inden bahseden ve kaybolmuş bulunan *Melik-nâme* adlı eserden yaptığı nakiller, diğer bazı müverrihlerin aynı eserden yaptığı nakilleri kontrol ve onlarla mukayese im-

¹ Daha sonra bu eser, yine kendisi tarafından *Żübdetü't-Haleb min tarihi'l-Haleb* adıyla kısaltılarak yeniden yazılmıştır. Bu kısaltılmış eserin H. 41-569 tarihleri arasındaki kısımları Sami Dehhan tarafından yukarıdaki ad altında (*Dımaşk* 1954), iki cilt halinde yayınlamıştır.

² İbnü'l-Adim'in hayatı ve eseri hakkında genel bilgi için bk. Brockelmann, *İslâm Ansiklopedisi* "Kemaleddin" maddesi.

kâni sağlamakta ve dolayısıyla *Melik-nâme* hakkında da bir fikir sahibi olmamıza yardım etmektedir.

II — Gerek Garsu'n-ni'me'den gerekse *Zübdetü't-tevârih*'ten naklettiği bilgiler, birincisinden geniş nakiller yapan Sıbt'ın eseri ile, ikincisi, esas kaynağını teşkil eden *Ahbârü'd-devle*'de bulunan aynı konudaki bilgilerle karşılaştırıldığı zaman nakillerin, müellifimiz tarafından tam bir sadakatle ve mufassal bir şekilde yapıldığı sonucuna varılır. Bu keyfiyet İbnü'l-Adim'in, mukayese imkânlarına sahip olamadığımız, eserleri kaynak mahiyetinde olan birtakım müelliflerden yaptığı nakillere de emniyetle güvенеbileceğimiz kanaatını ortaya koyar ki, bu yön de ayrıca *Bugye*'nin değerini artırmış olur.

Avrupa ve *Asya* memleketleri kitaplıklarında muhtelif nüshalarının³ varlığına rağmen hâlâ eksik bir halde bulunan *Bugye*'de, birçok *Selçuklu* Sultan ve emirlerinin hayat ve faaliyetleri hakkında bazan diğer kaynaklarda da rastlanmayan değerli bilgiler verilmiştir. Bu itibarla bu çalışmamızda⁴ adıgeçen eserin, *Malazgirt* zaferiyle, içinde yaşamakta olduğumuz yurdun fethedilip Türkleşmesini sağlayan Büyük Sultan Alp-Arslan'a ait kısmını, Türkçe tercümesiyle birlikte yayınlıyoruz⁵.

İbnü'l-Adim bu kısmı yazarken istifade ettiği müellifler veya eserler şunlardır :

1 — Ebû'l-Fevâris Hamdân b. Abdurrahîm.

2 — el-Hâfız ebî'l-Hattâb Ömer b. Muhammed b. el-Uleymî.

3 — Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. en-Nessâbe.

4 — Ebû'l-Hasan Yahya b. Ali b. Muhammed b. Zureyk.

5 — Ebû'l-Hasen Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz.

6 — Ebû Galib Abdülvâhid b. Mes'ûd b. الحمصين.

³ Bu hususta bk. *GAL*, I, 332.

⁴ Bundan sonraki çalışmalarımızı, sözkonusu eserin, diğer Türk Sultan ve emirleriyle ilgili kısımları teşkil edecektir.

⁵ *Topkapı Sarayı, III. Ahmed Ktp.*, Nr. 2925'de bulunan bu kısım şimdiye kadar yayınlanmamıştır. Eserin bu nüshasından bazı parçalar, S. Sauvaget tarafından "*Extraits du Buğyat at-Talab' d'Ibn al-Adim (REI, 1933, VII, s. 393-409)*" adıyla yayınlamıştır. Burada eserin bu nüshası hakkında da bilgiler verilmiştir.

7 — *Kitab-i Melik-Nâme.*

8 — Garsu'n-ni'me Muhammed b. Hilâli's-Sâbî.

9 — Ebû Muhammed Abdüllâtif b. Yusuf b. Ali el-Bağdadî.

10 — Ebû'l-Hasen Ali b.eş-Şehîd ebî'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Hüseynî.

11 — Ebû Hâşim Abdülmuttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib el-Hâşimî.

12 — Ömer b. طرز .

13 — Adları, müellifleri tarafından zikredilmemiş olan bazı tarihî eserler.

Bu kısımda müellifin, metnin Türkçe tercümesinde de görüleceği üzere, bir olay hakkında çeşitli rivayetleri sıralaması sebebiyle (bu da müellifin, istifade ettiği kaynakların muhtelif oluşundan ileri geliyor), çok defalar aynı olayın rivyeti değişik şekillerde tekrarlanmaktadır. Böylece araştırmacılar bu değişik rivayetler arasında kolaylıkla mukayese imkânı bulabilmektedirler. Fakat bununla beraber İbnü'l-Adim'in, gerek kaynağını zikretmeden verdiği, gerekse kaynak göstererek rivayet ettiği bilgiler arasında yer yer yanlış, tenakuz ve mubalâğalar mevcut olup, bunlar notlarda, kaynak veya bu konuda yapılmış araştırmalar yardımıyla düzeltilmeye çalışılmıştır.

Yayına hazırladığımız Arapça metinde, pek çok kelimeler noktasız bir halde bulunduğu gibi, birtakım kelime ve imlâ yanlışları da göze çarpmakta idi. Tesbit edilebilen bütün bu yanlışlar düzeltilmiş, ayrıca kelime yanlışları notlarda gösterilmiştir. Fakat öte yandan Türkçe adlar üzerinde çalışacak olan dilcilere mukayese imkânı sağlamak amacıyla, Türkçe adların imlâsına hiç dokunulmamış, bunlar aynen yazmada görülen şekliyle metne alınmıştır. Yalnız bazı Türkçe adlarda bulunan ve Arapça'da yumuşayarak *b* ve *c* olan *p* ve *ç* harfleri, tercümede Türkçe şekilleriyle yani *p* ve *ç* olarak yazılmıştır. Örnek: *Alb-Alp*; *Cağrı-Çağrı*; *Selcuk-Selçuk* gibi.

Metnin Türkçeye çevrilisinde, mümkün olduğu kadar serbest tercümeden kaçınılmış ve bu suretle Türkçe metinde, Arapçasında mevcut olan “eski kaynak dili” havası yaratılmaya çalışılmıştır. Anlaşılmasında güçlük çekildiği görülen birtakım kelimelerin yanlarına, cümle başlarına veya ortalarına parantez içinde “açıklayıcı” mahiyette kelime veya küçük cümleler eklenmiştir.

I.

M E T İ N

(279 b) الب ارسلان بن جغرى بك بن سلجوق بن تَفَاق بن سلجوق وقيل: سلجق وله ولكل واحد من آبائه إسم آخر بالعربية واسمه بالعربية محمد بن داود بن ميكائيل بن سليمان أبو شجاع بن أئى سليمان الملقب بالعدل النورى أصلهم من قرية تقال لها النور وتفاق أول من دخل منهم فى الإسلام وتفاق بالتركية القوس من الحديد وقيل فى نسب سلجق الأعلأ هو سلجق بن داود بن أيوب بن دقاق بن الياس بن بهرام بن يوسف بن عزيز. ملك الب ارسلان خراسان بعد أبيه جغرى بك وفتح العراق من يد ابن عم أبيه قطلمش بن اسرائيل سنة ست وخمسين وأربعمائة وأستقر فى السلطنة حين توفى عمه السلطان طغرلبيك فى الثامن من شهر رمضان سنة خمس وخمسين وأربعمائة وكان ولى عهد عمه لأن عمه لم يكن له نسل فللك الب ارسلان بعده وهو أول من ذكر على منابر بغداد بالسلطان وقدم حلب محاصراً لها وفيها محمود بن نصر بن صالح بن مرداس سنة ثلاث وستين وأربعمائة فدام على حصارها الى أن خرج اليه محمود مع والدته السيّدة فأنعم عليه بحلب وسار الى الملك ديوجانس وقد خرج من القسطنطينية فالتقاه وأسره ثم من عليه وأطلقه وغزا الخزر والأبخاز وبلغ مالم يبلغ أحد من الملوك وكان ملكاً عادلاً مهيباً سطاءً (280a).

حدثنى والدى رحمه الله يآثره عن سلفه قال قدم السلطان يعنى الب ارسلان وحاصر حلب وكان نازلاً بميدان باب قنسرين ونصب على برج الغنم منجنيقاً وتواتر ضرب المنجنيق عليه فأخذ عوام حلب شقة أطلس وربطوها على ذلك البرج إستهزأ به يعنون أن البرج قد صدّعه رأسه من ضرب المنجنيق فسأل السلطان عن ذلك فقالوا إنهم قد عصّبوا البرج يعنون أن البرج قد صدّعه رأسه من ضرب المنجنيق وقد عصّبه على رأسه ليسترىح من الصداع الذى يلحقه من ضرب المنجنيق قال فاستشاط السلطان غضباً وفرّق تلك الليلة

في عسكره كذا كذا ألف فردة نُشَبَّاب من الخلنج غير ماكان من غيرها وباكرا البلد بالزحف حتى أشرف على الأخذ فخرجت اليه السيِّدة أم محمود ومعها أبنا محمود وحملوا مفاتيح البلد والقلعة ودخلا تحت طاعته ووطيا بساطه والناس في خدمته بالميدان صفَّان فدخلت وأبنا بين الصفَّين وجعلا يقبلان الأرض خدمة له حتى أنتها اليه فأكرمها وقال للسيِّدة أنت السيِّدة فقالت سيِّدة قومي فاستحسن ذلك منها وردَّ البلد على أبنا وأكرمه وعاد الى المدينة مكرماً مسروراً قال وقصد بتطويل الحصار تعظيم البلدة لكونها مجاورة للروم فيقع عندهم أن هذا السلطان مع عظيم قدره وكثرة عساكره نزل عليها هذه المدَّة ولم ينل منها ما أراد ولا يطمع فيها العدو (280 b) وقيل إن السيِّدة أقامت في البلد وخرج محمود اليه وإن دخولها عليه كان بالرها توجهت اليه وهو متوجه الى حلب فسألها أنت السيِّدة فأجابته بما ذكرناه .

وقرأت بخط أبي الفوارس حمدان بن عبدالرحيم أن محموداً ووالدته خرجا اليه فعفا لهما عن حلب بعد أحد وثلاثين يوماً من مقامه وسُمع أن ملك الروم ديوجانس قد خرج من القسطنطينية على طريق الثغور والدروب فرحل عن حلب بعد خروج محمود اليه بخمسة أيام وقصده حتى لحقه على مناكرد فجاربه حتى هزمه وأسر ملك الروم وغنم معسكره وكانت عدَّة الترك ستمائة ألف رجل .

وقرأت في بعض التواريخ التي لم يُسمَّ جامعها أن الب ارسلان نزل على حلب محاصراً لها في سنة ثلاث وستين وأربعمائة وبها محمود بن نصر بن صالح ثم ملكها بالأمان خرج اليه محمود بن نصر في يوم الثلاثاء سابع عشر جمادى الآخر من السنة فأنعم عليه وآمنه وولاه حلب من قبله ثم رحل عنها في الثالث والعشرين من جمادى الآخر قاصداً بلد الروم في طلب مآليهم وقد توجه الى مناكرد فلحقه في عساكره وأوقع به فهزمه وقيل إن ملك الروم كان في ستمائة ألف والب ارسلان في أربع مائة ألف

سن الأتراك وحصل ملك الروم أسيراً في أيدي المسلمين وصار الى الب ارسلان فلم تزل المراسلات بينه وبينه الى أن تقرر إطلاقه (281a) على مهادنة منها أنه لا يعترض لبلاد المسلمين ثم سيّره الى بلاده فيقال إن أهل مملكته قتلوه لأمر نقموها عليه .

قرأت بخط الحافظ أبي الخطّاب عمر بن محمد العليمي وأنبأنا به أبو عبدالله محمد بن أحمد بن محمد النسابة عنه قال وجدت بخط أبي الحسن يحيى بن علي محمد بن زريق « ذكر أخبار السلطان الشهيد المعظم الب ارسلان أبي شجاع محمد بن داود برهان أمير المؤمنين نصر الله وجهه والسبب في وصوله الى الشام » كان هذا السلطان رحمه الله ولي الأمر بعد وفاة عمّه السلطان الأعظم أبي طالب طغرلبك بن ميكائيل في سنة سبع وخمسين وأربعمائة وعمر السلطان طغرلبك على ما ذكر قد أناف على ثمانين سنة ونازع السلطان المذكور في المملكة قتلّمش ابن عمّه ولم يثبت لمقاومته وذكر أنه لقيه في تسعين ألفاً ومع السلطان يومئذ اثنا عشر ألفاً فكسره وأنهزم قتلّمش عل وجهه وسقط عن دابته في هزيمته فوجد ميتاً وحمل ودُفن بالرى وكانت الدامغان دار مملكته وقيل إن اللقاء بقرب ضيعة تُعرف بده نمك⁶ وكان أخو السلطان قاوورت متملك

⁶ Kutalmış'ın isyanı hakkında Sıbt b. el-Cevzi (*Topkapı Sarayı, III. Ah-med Ktp. Nr. 2907, XII/B*) şunları kaydediyor:

(215a) فلما عاد عميد الملك من حصار قتلّمش بكردكوه نزل قتلّمش من القلعة وسار الى التركمان قتل عليهم واستجاس بهم قتل اليه أكبرهم فقوى جأشه وأنصرف اليه كل مفسد فسار الى ساوة ومعه خمسون ألف فارس وكانت الأمراء بالإستماله فأجابه سرحاب بن كامورا ورحل في الليل هارباً اليه وبعث اليه أخاه فمجسر على قصد الرى وكان أبو نصر الدهستاني الملقب بنظام الملك عند قتلّمش معتقلاً ولما علم عميد الملك ما فعل قتلّمش وأن الب ارسلان قد توجه من نيسابور يريد الرى كاتبه وأستنهده وأستخرج أمره فيما يفعل وأقيمت له الخطبة بالرى كما ذكرنا . وجاء قتلّمش حادى

كرمان و كان بينهما منازعات وآلت الحال الى الصلح والإتفاق وفي أيامه أُنعمت سيوف الفتنة بخراسان وبطل ما كان عليه الترك من الفساد والعبث قبل أستقرار المملكة وفتح البلاد وعظمت هيئته (281b) وأستقامت مملكته وأنتشر عدله ودعوته وكان سبب ظهوره الى الشام ما حدثني به الفقيه أبو جعفر بن محمد بن احمد البخارى رسول ناصر الدولة بن حمدان المتغلب على مصر (أرسله) اليه (و)

وعشرين ذى القعدة فأشرف على الرى فخرج اليه عميد الملك والعسكر (215b) فالتقوا وقصدهم وكان فى المقدمة الأمير اينانجيل (اينانجيلك) فأسر وأسرمعه جماعة خمسمائة غلام وأنهم عميد الملك ودخل البلد وعاد العسكر الى البلد فضبطوه وجاء التركمان فحاصروه وقطعوا الموائد وأشرف الناس على خبطة صعبة وأنفذ عميد الملك عدة جمازات الى الب ارسلان فجاء جوابه لانه خرجوا من البلد فأنا واصل اليكم وعمل التركمان كل قبيح ومنكر ووصلت مقدمات الب ارسلان الى دامغان مع الحاجب أردم فرحل قتلش سلخ ذى القعدة بمن معه وساروا يطلبون العسكر الوارد ليفرغون منه ويعودون الى الرى فصادفوا أردم بمكان يقال له قرية الملح فقتلوا جماعة من أصحابه وتحصن بالقرية وبعث الى الب ارسلان يُخبره وكان على فرسخين منه فرحل اليه فلحقه ووقع القتال وأشتد الأمر وكثرت القتلى وأنزل الله نصره على الب ارسلان فانهزم قتلش والتركمان وركبهم السيف مسيره أربعة فراسخ وأسر رسول تكين أخو قتلش وابن قتلش الأكبر وعدة الأكاير وأستخلصوا نظام الدين والأمير اينانجيلك ومن أسر بياب الرى وغنموا أموالهم وجميع ما كان معهم وسار الب ارسلان بطلب الرى وبعث الى عميد الملك بالخلع

وأما قتلش فإنه أفلت من الواقعة وترك الطريق المسلوك وتعسف الجبال والمضايق ومر على بعض قلاع السلطان فأرسل صاحب القلعة وراءه فساق فرسه فسقط به وداسه فتقيا الدم ومات فحُمِل الى (216b) الرى يوم الأحد ثالث عشر ذى الحجة .

يستدعى عساكره ليسلم ديار مصر ويغيّر الدعوة وذلك لما كان بينه وبين جماعة من الأمراء بمصر منهم يلدكوز العجمي وغيره بمصر وأمير الحيوش بدر الجمالي بالشام وكانت المراسلة في سنة إثنين وستين على يد الفقيه المذكور فحين ورد عليه الى خراسان جهز العساكر التي تملأ الفضاء وتضيق بها الدهنا عدة وعدة ووصل من بلاده على طريق ديار بكر ونزل الرها في أول سنة ثلاث وستين وأقام عليها نيّفاً وثلاثين يوماً وسيّر الفقيه المذكور رسولا الى محمود بن نصر بن صالح صاحب حلب يستدعيه الى وطئ بساطه وخدمته أسوة من وفد عليه من الملوك مثل شرف الدولة مسلم بن قريش وابن مروان وابن وثّاب وابن مزيد وأمراء الترك والديلم فلم يفعل وخاف منه فسار عن الرها الى الشام قاصداً له وقطع الفرات في النصف من شهر ربيع الآخر من السنة وهو اليوم التاسع عشر كانون الثاني وكان قد راسله السلطان في سنة إثنين وستين يأمره بإقامة الدعوة العباسية والمصارعة الى الخدمة وأنفذ له خيلعاً وتشريفاً فامثل ما أمره به من إقامة الدعوة لإمام القائم بأمر الله أمير المؤمنين والسلطان المعظم بعده ولبس الخطيب السواد وبطلت الدعوة (282 a) المصرية من الشام في شوال من سنة إثنين وستين ولما قطع السلطان المعظم الفرات من نهر الجوز نزل بعض المروج على الفرات فرآه حسناً فأعجب به فقال له الفقيه أبو جعفر: يا مولانا إحمد الله تعالى على ما أنعم به عليك فقال وما هذه النعمة؟ فقال هذا النهر لم يقطعه قط تركي إلا مملوك وأنتم اليوم قد قطعتموه ملوك قال فليهدى به وقد أحضر جماعة من الأمراء والملوك وأمرني بآعادة الحديث فأعدته فحمد الله هو وجماعة من حضر عنده حمداً كثيراً ونزل السلطان المعظم بنقرة بني أسد الى أرض قدسرين الى الفئندق والرسل مترددة الى محمود ليخرج الى الخدمة وهو خائف منه ممتنع عليه وتمادى الأمر نحو شهرين وحصن محمود حلب وحفل الناس من سائر الشام اليها ودخل الرعب في قلوب الناس لعظم هيئته وبأسه ونجدته وما أجمع اليه من العساكر الجمّة

والحيوش الكثيفة الضخمة وكان الأمر بخلاف ما ظنّ الناس من ذلك الخوف وأنته رحمه الله لمّا يثس من خروج محمود اليه عاد متكفياً من منزل يعرف بالفنيدق ونزل حلب في آخر جمادى الآخر من السنة وكانت الخيام والعساكر من حلب الى نقرة بنى أسد الى عزاز الى الأثارب متقاربةً بعضها من بعض وبعض العساكر ببلد الروم وسائر مروج الشام وسار بعض (282 b) عساكره مع ابن جابر بن سقلاب الموصلى أحد الكتّاب الى طرابلس لتقرير أمرها وأقام محاصراً بحلب شهراً واحداً ويومين ولم يقاتلها غير يوم واحد فحدثني من كان مع الأمير محمود صاحب حلب وهو يطوف داخل السور لتحريض الناس على القتال في وقت الزحف وأنه لم يعبر محلةً من محال حلب إلا وأهلها قد أشرفوا على الهجوم عليهم ونقّب البرج المعروف ببرج الغنم وهو أحصن برج بها وعلّق فظفر أهل حلب بمن دخل ذلك النقّب فأخذوا بعضهم ووقع الردم على الباقيين وحمل السلطان في ذلك اليوم فوقعت يد فرسه في خسف كان هناك وأصاب في الحال رأس فرسه جبر المنجنيق فركب غيرها وعاد وصرف الناس عن الحرب بعد أن أشرف البلد على الأخذ وذُكر عن هذا السلطان أنه قال أخشى أن أفتح هذا الثغر بالسيف فيصير الى الروم وراسل السلطان أمراء بني كلاب وأحضرهم من البرية فوصلوا اليه وعزم على تقليد بعضهم وتركه في مقاتلة محمود وعوده لأجل ما بلغه من ظهور متملك الروم ووصوله في الخلق العظيم الى بلاد أرمينية طالباً لبلاد خراسان فشرع محمود بوصول أمراء العرب وأنه إن تمّ ذلك خرج الشام من يده فراسل السلجاني المتردد اليه كان في المراسلة يُعلمه أنه قد عزم على وطى بساطه وخدمته خوفاً ممّا أشرف (283 a) عليه وخرج الى السلطان على غفلة منه في أوّل شعبان من السنة فرأى منه من الإكرام والتشريف واليخلع ما زاد على أمنيته وفي الحال رده الى حلب وقال إرجع الى والدتك وكانت والدته المعروفة بالسيدة عدوية بنت وثّاب قد خرجت اليه برسالة أبنها عند كونه بالرها وتردّد خروج محمود

دفعةً بعد أخرى وقرّر معه السلطان أن يخرج بعسكره ويضيف إليه السليمانى وأن يتوجّها الى بلاد دمشق والأعمال المصريّة ليفتحها ففعل ما أمر به وحكى الأمير أبو الحسن على بن منقذ أن خواجا بزرك الوزير سأله عند حضوره عنده وقت خروج محمود اليه عمّن قُتل بحلب في يوم الحرب فقال إنهم نفر يسير فتعجب من ذلك وقال في ذلك اليوم رمى من الخزانة بثمانين ألف فردة نشأب سوى ما رماه بقيّة العسكر ودفع الله عن أهل الشام ولم تقاتل فيه مدينة ولا حصن ولا سبّيت حرمة ولا أُعترض لأحد من المسلمين وذلك من حسن سيرة هذا السلطان وعظم هيئته تغمده الله بالغفران وعاد السلطان متكفياً الى بلاده على طريق العراق مُعرجاً منه نحو بلاد أرمينية قاصداً لمتملك الروم وأسرع في سيره بمن خفّ معه ووصل فألتقى متملك الروم بالقرب من خلاط وتلك البلاد فاعتبر من وصل معه من عسكره فكانت (283 b) عدتهم ثلاثة عشر ألفاً وتصاف العسكران في يوم جمعة ووقف السلطان عن قتاله إنتظاراً لوقت الصلاة والدعاء على منابر الإسلام وترقباً للإجابة في نصره المسلمين فلما صلّى الظهر ناجزهم الحرب فأظفره الله تعالى بعسكر الروم وأجراه على جميل العادة في الظفر ومكّنه ممّن بغى وكفر ونهب العسكر بأسره وأسر متملك الروم وأقامه بين يديه ومعه بازٌ وكلبٌ صيدٌ ثمّ أنعم عليه وخلع وأكرمه وأصطنعه وسيّره مع قطعة من عسكره ليعيده الى بلاده ومملكته فاختلفت الأمور عليه ولم يتمّ له ما أراد وذكر أنّه كُحلّ ومات بعد مدة ولم تجر في الإسلام منذ ظهر مثل هذا الظفر ولا أسر للروم متملكٌ قبل هذا في الإسلام وكان السلطان سأل متملك الروم عند حضوره بين يديه ما سبب خروجه وتعريضه نفسه وعسكره لهذا الأمر فنذكر أنّه لم يرُد إلّا حلب إذ كان كلّما جرى على الروم كان محمود هو السبب فيه والباعث عليه ليمنّ قصدها من الترك. وغنم من هذا العسكر ما يفوت الإحصاء والعدّة وتجاوز الأمد والحدّ وبيع من غنائمه ما يساوى مائة دينار بدينار واحد فلله الحمد على ذلك كثيراً. قلتُ ومن ذلك اليوم

عُرِفَ تَلَّ السُّلْطَانَ لِتَرْوَلِ الْبِ اِرْسَلَانَ عَلَى التَّلِّ (284a) وَكَانَ يُعْرَفُ الْمَكَانَ أَوْلَاً بِالْفَنِيْدِقِ وَكَانَ فِيهِ فَنْدَقٌ صَغِيرٌ يَأْوِي إِلَيْهِ النَّاسُ شَاهِدَتْهُ قَبْلَ أَنْ يَجِدَّدَ الْأَمِيرُ سَيْفَ الدِّينِ عَلِيَّ بْنَ سَلِيمَانَ بْنِ حَيْدَرَ هَذَا الْخَانَ الَّذِي هُوَ الْآنَ مُوجُودٌ.

قَرَأْتُ بِخَطِّ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنِ مَرُشَدِ بْنِ عَلِيَّ بْنِ مَنقَدٍ فِي تَارِيخِهِ فِي سَنَةِ ثَلَاثٍ وَسِتِّينَ وَأَرْبَعِمِائَةَ «فِي ذِكْرِ الْعَادِلِ الْبِ اِرْسَلَانَ وَحِصَارِهِ حَلَبَ» قَالَ حَدَّثَ الْأَمِيرُ أَتَابِكُ طَغْتَكِينَ صَاحِبُ دِمَشْقَ أَبِي قَالَ: كُنْتُ حَامِلًا⁷ وَرَاءَ السُّلْطَانَ السَّلَاحَ حِينَ ضَرَبَهُ حَجْرَ الْمَنْجَنِيْقِ لَوْ سَلِمَ سَاعَةً لَأَخَذَهَا وَكَانَ قَدْ وَصَلَ الشَّامَ يَرِيدَ الطَّلُوعَ إِلَى مِصْرَ لِيَفْتَحَهَا وَلَوْ طَلَعَ لَأَخَذَ الْبِلَادَ جَمِيعَهَا وَأَخَذَ مِصْرَ قَالَ: وَحَدَّثَنِي مُوَلَايُ أَبِي قَالَ: كَانَتْ خِيَامُهُ مِنْ شَمَالِي مَسْجِدَ مَرْجٍ دَابِقَ إِلَى قَنَاطِرَ قَنْسَرِينَ أَيْ مَوْضِعَ عَبْرَتُ فِيهِ وَرَأَيْتُ السَّرَادِقَ وَالْخِيَامَ قَلْتُ فِي هَذِهِ السُّلْطَانَ وَقَالَ هَمَّامُ بْنُ الْفَضْلِ كَانَتْ خِيَامُ السُّلْطَانَ عَلَ الْمَعَشْرَةِ وَهِيَ مَتَّصِلَةٌ إِلَى الْفِرَاتِ بَعْضُهَا بِبَعْضٍ. وَقَالَ أَيْ: وَحَدَّثَنِي وَزِيرُ تَاجِ الدَّوْلَةِ أَبُو النَّجْمِ قَالَ شَرِبَ السُّلْطَانَ عَلَى حَلَبَ وَسُكَّرَ وَضَلَّ رَشِدَهُ بِالسُّكَّرِ فَقَالَ هَاتُوا الْأَمِيرَ الْبَدَوِيَّ يَعْنِي مُحَمَّدًا لَأَضْرِبَ رِقْبَتَهُ فَجَاءَ الْغُلْمَانُ إِلَى خَوَاجَا بَزْرَكَ وَقَالُوا قَدْ قَالَ السُّلْطَانَ كَذَا وَكَذَا فَضَى إِلَيْهِ خَوَاجَا بَزْرَكَ وَقَالَ لَهُ يَا سُلْطَانَ الْعَالَمِ يَظْهَرُ عِنْدَكَ مِثْلُ هَذَا وَكَانَ السُّلْطَانَ قَدْ بَلَغَ مِنْهُ السُّكَّرُ فَضَرَبَهُ بِالْمِغْسَلِ الَّذِي فِي دَسْتِ الشَّرَابِ وَقَالَ أُرِيدُهُ فَفَتَحَ أَثْرًا فِي وَجْهِهِ (284b) فَضَى خَوَاجَا إِلَى جَانِبِ السَّرَادِقِ إِلَى خَاتُونَ فَقَالَ بَادِرِينَا يَا خَاتُونَ وَإِلَّا السَّاعَةَ يَتَلَفُ الْعَسْكَرُ وَيَنْهَبُ بَعْضُهُ بَعْضًا كَانَ كَذَا وَكَذَا فَقَامَتْ تَمْشِي إِلَيْهِ فَقَالَ لَهَا خَاتُونَ مَا يُجَاءُ بِكَ فَقَالَتْ نَمُّ أَنْتَ سَكْرَانٌ وَتَفَرَّقُوا فَلَمَّا أَصْبَحَتْ قَالَتْ لَهُ مَا تَحْتَشِمُ (أَنْ) تَفْتَحَ عَلَيْكَ بَابَ غَدْرٍ؟ قَالَ لَا إِنْ شَاءَ اللَّهُ قَالَتْ بَلَى الْبَارِجَةَ أَرَدْتَ تُحْضِرُ الْأَمِيرَ الْبَدَوِيَّ وَتَضْرِبُ رِقْبَتَهُ وَأَنْتَ قَدْ أَعْطَيْتَهُ أَمَانَكَ هَذَا وَأَنْتَ تَرِيدُ تَفْتَحَ مِصْرَ وَمَا دُونَهَا وَفَعَلْتَ كَذَا وَكَذَا

⁷ حامل : Metinde

بخواجا بزرك قال والله ما معي علم من هذا جميعه ولما حضر عنده خواجا قال له يا حسن ما هذا الأثر في وجهك فقال يا سلطان العالم هذا أثر وقعت البارحة وأنا خارج من خيمتي ضربني عمود الخيمة ولم يعلمه بذلك فاستحسن الناس منه ذلك ثم رحل السلطان من حلب يريد مصر فرحل مرحلة واحدة فجاء الخبر بأن ملك الروم ديوجانس قد خرج لما رأى البلاد خالية من العساكر فرحل على أدراجه يريد ملك الروم .

قرأت بخط أبي غالب عبدالواحد بن مسعود بن الحصين سار السلطان الب ارسلان يعنى فى سنة ثلاث وستين وأربعمائة الى ديار بكر فخرج اليه نصر بن مروان وخدمه بمائة ألف دينار وقصد حلب وحاصرها فخرج اليه محمود بن نصر ليلا ومعه والدته فدخل على السلطان فقالت له هذا ولدى فافعل به ما تحب ففعل معه الجميل وخلع عليه وغزا السلطان الب ارسلان بلاد الروم وخرج أمر (285 a) الخليفة القائم الى الخطباء على المنابر بالدعاء له بما صيغته :

اللهم أعل راية الاسلام وناصره وادحض الشرك بحب غاربه وقطع اواصره وأمدد المجاهدين فى سبيلك الذين فى طاعتك بنفوسهم سمحوا وعلى متابعتك بمهجهم فازوا وربحوا بالعون الذى يطول به باعهم تملأ بالأمن والظفر رباعهم وأجيب شاهنشاہ الأعظم برهان أمير المؤمنين بالنصر الذى تُنشر به أعلامه وتستيسر بمكانه من اختلاف الظلال أيامه وأوليه من التأييد الضاحكة مباسمه القائمة أسواقه ومواسمه ما يقوى به فى إعزاز دينك يده ويقضى بأن يشفع يومه فى الكفّار غده وأجعل جنوده بملائكتك معصودة وعزائم على اليمن والتوفيق معقودة فإنه قد هجر فى كريم مرضاتك الدعة وتاجرك من بذل المال والنفوس ما أنتهج فيه مسالك أوامرك الممتثلة المتبعة فإنك تقول وقولك الحق « يا أيها الذين آمنوا هل أدلكم على تجارة تُنجيكم من عذاب اليم تؤمنون بالله ورسوله وتجاهدون فى سبيل الله بأموالكم وأنفسكم » اللهم فكما أجاب نداءك ولبّاه واجتنب الثاقل عن السعى

في حياة الشريعة وأتاه ولاقى أعداءك بنفسه وواصل في الانتصار لدينك يومه بأمره أنت أخصصه بالظفر وأعنه في مقاصده بحسن مجارى القضاء والقدر وحيطنه بجزر يدرأ عنه من الأعداء كل كيد ويشمله من جميل صنعك بأقوى أيد ويسر له كل (285 b) مرام يحاوله ومطلب يرومه ويزاوله حتى تكون نهضته الميمونة عن النصر مسفرة ومثقلة أحزاب الشرك (السبيل الرشاد)⁸ مع إصرارهم على الضلال غير مبصرة فابتهلوا معاشر المسلمين الى الله تعالى في الدعاء له بنية صافية وعزيمة صادقة وقلوب خاشعة وعقائد في رياض الإخلاص راتعة (فإنه سبحانه وتعالى يقول «قل ما يعجبؤ بكم ربى لولا دعاءكم»)⁹ وواصلوا الرغبة الى الله في إعزاز جانبه وقيل غرب مسجانه وإعلاء رايته وإناليته من الظفر أقصى حده وغايته (تيسير المصاعب لديه وإذلال الشرك بين يديه)¹⁰

وأفند السلطان في مقدمته أحد الحجاب فصادف عند خلاط صليماً تحته متقدماً الروسية في عشرة ألف من الروم فحاربوهم وأعطى الله المسلمين النصر عليهم فأخذ الصليب وأسر المقدّم وتقارب السلطان وعظيم الروم في مكان يُعرف بالزهرة بين خلاط ومناز كرد في يوم الأربعاء خامس ذى القعدة وكان السلطان في خمسة عشر ألفاً وصاحب الروم في مائتي¹¹ ألوف وراسل السلطان ملك الروم في الهدنة فقال ملك الروم لاهدنة إلا بالرى فعزم الله على السلطان على الرشد ولقيه يوم الجمعة وقت الزوال وهو سابع ذى القعدة وأعطى الله المسلمين النصر فقتلوا منهم قتلاً ذريعاً وأسر ملك الروم وضربه الب ارسلان ثلاث مقارع وقطع عليه ألف ألف وخمس مائة ألف دينار وأوى وقت طلب السلطان عساكر الروم نفذها ملكهم اليه وأن يسلم كل أسير من المسلمين عنده .

⁸ *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye* (Nşr. M. İkkal, Lahor 1933), s. 48.

⁹ *Ahbârü'd-devle*, s. 49.

¹⁰ *Ahbârü'd-devle*, s. 49.

¹¹ Metinde : مائتين .

(286 b) ذكر صاحب كتاب ملك نامه الذى صنّفه لالب ارسلان محمد بن داود أنه إستفاد أنسابهم وأحسابهم من الأمير اينانج بك إذ كان أسن القوم وأعرفهم بأنسابهم وأحسابهم قال كان الأمير سلجوق بن دقاق من أعيان ترك خزر وكان دقاق يلتقب بتمريالغ¹² أى شديد القوس قال اينانج بك لما مرّ زمان على الأمير دقاق وُلد له مولود مبارك سمّاه سلجوقاً وكان يلتقبه بسياشى مقدّم الجيش وكان لسلجوق أربعة أولاد ميكائيل وموسى وارسلان الملقب ببيغوا كلان وآخر توفى فى زمان شبابه وكان الأمير ميكائيل بن سلجوق ولدان طغرلبك وداود جغرى بك فعلى هذا يكون الب ارسلان محمد بن جغرى داود بن ميكائيل بن سلجوق بن دقاق .

وقرأتُ فى بعض التواريخ أن أباه جغرى بك عهد اليه فى سنة إحدى وخمسين وأربعمائة حين مرض بالبرقان وضعف مزاجه وجهّز اليه السلطان مودود جيشاً الى خراسان ففوّض ولايةَ عهده الى ابنه الب ارسلان فأقام الب ارسلان ببلخ مدةً حتى أنكشفت عنه وَعشاءُ السفر ولما سمع مودود بذلك جمع الجنود ولزموا مكانهم فحمل عليهم السلطان الب ارسلان حملةً ساق التقديرُ منها الى جيوش غزنة قتلاً ذريعاً وأنهماً سريعاً وأسر الب ارسلان ألف رجل من القوَاد وغنم من الخيل والسلاح ما لا يدخل فى الحساب فلما دخل على أبيه جغرى بك سرّاً بذلك وزال (287a) مرضه سار بعد ذلك جغرى بك والب ارسلان الى ترمذ والى القلعة بها الكاتب البيهقى فخرج منها وتوجّه الى غزنة وسلّمها الى جغرى بك ففوّض جغرى بك ولاية بلخ وطخريستان¹³ وترمذ ووخشش وولّوا الحج الى الب ارسلان وشدّ أزره بوزارة أبى على بن شاذان فعمّر بلاده بحسن كفايته ولما قرب موته سأل الب ارسلان أن يفوّض الوزارة بعده الى نظام الملك ثمّ ورد خاقان الترك ترمذ وخرّبها ونهبها فطرده الب ارسلان عنها فضى الخاقان وخيّم على جيحون من جانب

¹² . تمر بالغ : Metinde .

¹³ . طخريستان : Metinde .

بخارا وطلب المصالحة جغرى بك واجتمع به ثم آفترقا وأثر المرض في جغرى بك وزاد ضعفه وكان عمره سبعين سنة ففضى نخبه في صفر سنة إثنيتين وخمسين وأربعمائة في سرخس وقام مقامه في الملك السلطان الب ارسلان وكان ملك شاه حينئذ ابن ست سنين وعاش طغرلبك السلطان بعد جغرى بك ثلاث سنين .

قرأتُ في كتاب الربيع تأليف غرس النعمة أبي الحسن بن هلال بن المحسن بن ابراهيم بن هلال الصابي وأخبرنا به أبو محمد عبد اللطيف بن يوسف بن علي للبغدادى وغيره إجازةً عن أبي الفتح محمد بن عبد الباقي بن البطي قال أبنأنا أبو عبدالله الحُميدى قال أخبرنا غرس النعمة أبو الحسن قال حدثني بعض الخراسانية قال خرج الب ارسلان بن داود الملقب عضد الدولة وهو صبي الى الصيد فرأى شيخاً ضعيفاً على رأسه شوك قد قطعه وتعب به وهوذا يقاسى (287 b) من حمّله شدةً وصعوبةً فقال له يا شيخ قال لبيك قال أتُجب أن أريحك مما أنت فيه من هذا الكد والتعب والنصب مع الشيخوخة وكبر السن؟ فظنّ الشوكي أنه يُعطيه ما يكفّه به عن ذلك ووبعينه فقال إى والله يا مولاي فرماه بنشابة قتلته مكانه وهذا صدر من الب ارسلان في حال الصبوة والجهل وحمله عليه سكرُ الشباب أمّا في حالة آكتها له وأستقرار في الملك فكان من أعدل الملوك وأحسنهم سيرةً وأرغبهم في الجهاد ونصرة الدين .

قرأتُ في منتخب من كتاب زبدة التواريخ للأمير أبي الحسن علي بن الشهيد أبي الفوارس ناصر بن علي الحسيني قال لمتما أستبد السلطان الب ارسلان بالأمر وأستوى على سرير الملك بسط على الرعايا جناح العدل ومدّ عليهم ظلّ الرأفة والبذل وقنع من الرعايا بالخراج الأصليّ في نوبتين من كل سنة يتصدّق في كل سنة في شهر رمضان بأربعة ألف دينار ببلخ وألف بمر و ألف بهراة وألف بنيشابور ويتصدّق بعشرة ألف دينار في حضرته وكتب السعاة اليه سعايةً بنظام الملك وتعرفاً بمكاسبه ووضعوه على طرف مصلاه فدعى السلطان

نظام الملك وقال له خُذْ هذا الكتاب فإن صدقوا فيما كتبوه فهذبْ أحلاقك وأصلح أحوالك وإن كذبوا فاغصِرْ للجارم وأشغِلِ الساعى بمهم من مهمات الديوان حتى تُعرض عن الكذب والبهتان .

قرأتُ بخطّ أبي غالب (288 a) بن الحصين في شهر رمضان يعنى من سنة ست وخمسين وأربعمائة وصل ركابى من تبريز بكتاب من نظام الملك يُخبر أنّ السلطان الب ارسلان أوغل في الغزاة ببلاد الخزر وبلغ حيث لم يبلغ أحد من الملوك وأفتح بلداً عظيماً يسمى اسبد شهر وقتل نحو ثلاثين ألف رجل وسبى ما يُوفى على خمسين ألف مملوك وهادن ملك الأبخاز وعاد من ذلك الثغر ونزل على مدينة آنى من بلاد الروم ففتحها عنوةً وهى مدينة عظيمة تشتمل على سبع مائة ألف دار وأسر منه خمسمائة ألف إنسان .

وقرأتُ بخطّ أبي غالب أيضاً سنة خمس وستين وأربعمائة في أولها غزا السلطان الب ارسلان جيحون وكان معه زيادة على مائتى ألف فارس وعبر عسكره إليهم في نيّف وعشرين يوماً من صفر وكان قد قصده شمس الملك تكين بن تمغاج وأتاه وأصحابه بمستخفظ قلعة يُعرف يوسف الخوارزمى وحمل الى قرب سريره وهو مع غلامين فتقدم بأن يُضرب له أربعة أوتاد وتُشد أطرافه اليها فقال يا مُخَنَّث مثلى يقتل هذه القتلة فاحتدّ السلطان الب ارسلان وأخذ القوس والنشابة وحرص على قتله وقال للغلامين خَلِّياه فخلياه ورماه فأخطأه ولم يخط له قطّ نشابة غير هذه فعدا يوسف اليه وكان السلطان جالساً على سُدّة فنهض ونزل فعثر ووقع على وجهه وقد وصله يوسف فبرك عليه وضربه (288 b) بسكّين كانت معه في خاصرته ودخل السلطان الى خيمته وهو مثقلٌ ولحق بعض الفرّاشين يوسف فقتله بمرّوة كانت في يده وقضى الب ارسلان نحبّه وجلس للعزاء به بيغداد في ثامن جمادى الآخر ومولده سنة أربع وعشرين وأربعمائة وبلغ من العمر أربعين سنة وشهرين ودفن السلطان الب ارسلان عند قبر أبيه بمرّو .

أخبرنا أبو هاشم عبد المطلب بن الفضل بن عبدالمطلب الهاشمي قال أخبرنا أبو سعد عبدالكريم بن السمعاني قال ملك البلاد الب ارسلان وهو محمد بن داود كسر قظلمش بده نَمَك في ذى الحجة سنة خمس وخمسين وأستخلص الملك وغزا الروم في شعبان سنة ثلاث وستين وكسر الروم وأسر ملكهم ونودي عليه في السوق ثم مَنَّ عليه وخلاه وردّه الى ملكه قُتِلَ بَيْلَسَيْدَةَ يقال لها برزم¹⁴ على طرف جيحون سلخ صفر أو غرة شهر ربيع الأول من سنة خمس وستين وأربعمئة وحُمل الى مرو ودُفن بجنب أبيه .

أبنا عمر بن طرزد عن أبي القاسم بن السمرقندي عن محمد بن هلال قال حدثني أبو الحسن البصري الشاعر قال رأيتُ أبا طاهر بن أبي قراط العوي في المنام وأنا أقول له ما فعل الله تعالى بك ؟ وكنتُ أعلم فساد اعتقاده فلم يُجِبني فلما كررتُ عليه القول وهو على حاله في ترك الإجابة قال لي دَعُ عنك هذا فقد ضرب الله نيشابور إثنين وسبعين عصاً وانتهتُ ففسرته على بعض مَن يدخل إلى مَمَّن له بذاك مَعْرِفَة فقال عُدَّ يا سيّدنا إثنين وسبعين يوماً وأنظر ما يتجدد بنيشابور فكان قُتِلَ عضد الدولة الب ارسلان بن داود سلطانها على جيحون في الجانب الشرقي وقد عبر لقتال شمس الملك بن بوربجان صاحب سمرقند وبخارا وتلك الأعمال في اليوم الثالث والسبعين من المنام وكان ذلك عجيباً ويقال إن أهل بخارا وسمرقند وما يتاخا من الأعمال اجتمعوا سمرقند لِمَا أَظَلَّتْهُم من عساكر الب ارسلان وكانت عظيمة والأكثرُ يقول إنَّها قاربت مائتي ألف فارس وإن لم يكن لسلطانهم ولهم به قوةٌ بدا الإجتياح والنهب في الأعمال وبت صلحاء الناس بسمرقند في الجامع مدة أسبوع يصومون ويفطرون على الرماد والملح ويدعون الله كفايتهم ما قد أظلمهم وأمرَ مَن قد قصدهم فلم ينسلخ أيامُ الأسبوع حتّى ورد اليهم

¹⁴ Metinde : نزم .

Bu yer adının çeşitli şekilleri hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 16, not: 25.

خبرُ قتلِهِ وأنّ يوسفَ أحدَ اصحابِ شمسِ الملكِ لما أُخذَ من قلعَةِ هناكَ أُحضرَ بينَ يديه فتهدّده وتوعّده ثمّ ضربَ اليه نُسْبانَةً وقالَ لَغلامينِ أترِكا كانا يمسكانه: خَلِيّاهُ ورمَاهُ فلمْ يُصبِهِ وعدا اليه يوسفُ فبركَ عليه وجرّحه بسكّينِ كانتَ في حُفّهِ جِراحةٌ عاشَ منها ثلاثةَ أَيّامٍ وماتَ.

I I.

METNİN TERCÜMESİ

Alp-Arslan b. Çağrı Beg b. Selçuk b. Tukak b. Selçuk.¹⁵ Selçuk (سلجوق) kelimesinin, Selçuk (سلجق) şeklinde de yazıldığı rivâyet edilmiştir.

Alp-Arslan'ın dedelerinin (Türkçe adlarından başka) Arapça birer adı daha vardır. Kendisinin Arapça adı Muhammed b. Dâvud b. Mikâil b. Süleyman ebî Şucâ b. ebî Süleyman¹⁶ lâkabı ise Âdilü'n-Nûrî (Nûr'lu Âdil)'dir. Bunların asılları *Nûr*¹⁷ adıyla anılan bir köyendir. Onlardan İslâmiyeti ilk defa kabul eden Tukak olmuştur¹⁸. Tukak'ın Türkçe anlamı *demir-yay* (القوس من الحديد)¹⁹ 'dır.

¹⁵ Burada müellif tarafından verilen Alp-Arslan'ın soy zinciri yanlış eksik ve karışık bir haldedir. Bu hususta şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, Alp-Arslan'ın soy zinciri "Alp-Arslan b. Çağrı b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak" şeklinde olmalıdır. Nitekim İbnü'l-Adim'in, *Melik-nâme*'den naklettiği (286 b) Alp-Arslan'ın soy zinciri, yukarıdaki verdiğimiz şekle uymaktadır.

"Selçuk" kelimesinin çeşitli anlamları hakkında toplu bilgi için bk. İbrahim Kafesoğlu, *İA*. "Selçuklular" mad.

¹⁶ Burada da Alp-Arslan'a ait seçerede yanlışlık mevcuttur. Bk. Not: 15.

¹⁷ *Sâman-oğulları* hâkimiyetinde bulunan *Buhara*'ya bağlı bir kasaba. *Selçuklu Oğuzları*'nın buraya yerleşmeleri ve faaliyetleri hk. Bk. Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu*, *D. T. C. F. Dergisi*, XV, 1-3, s. 121. vd.

¹⁸ İbnü'l-Adim, IX. yüzyıl ile X. yüzyıl başlarında yaşamış olan Dukak'ın, İslâmiyete ilk giren *Türk* başbuğu bulunduğunu kaydetmektedir. Hattı zatında Dukak soyundan Müslümanlığı ilk kabul edenin, oğlu Selçuk olduğu kesin bir şekilde ortaya konmuştur [Bu hususta bk. M. A. Köymen, *adigeç. Makl.*, s. 111 vd.; İ. Kafesoğlu, *İA*. *Adigeç. mad.*; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 9, seri: AI)*, *Ankara*, 1965, s. 32-33].

¹⁹ Kuvvet ve kudreti ve ayrıca eski *Türklerde* Ok ve Yayın hâkimiyet sembolü olarak kullanılması sebepleriyle Dukak'a "*Demir-Yay*"lı lâkabının verilmiş olduğu

Selçuk'un ileri nesebinin, Selçuk b. Dâvud b. Eyyûb b. Dukak b. İlyâs b. Behrâm b. Yûsuf b. Azîz olduğu rivâyet edilir²⁰.

Alp-Arslan, babası Çağrı Beg'den sonra Horasan'a hâkim oldu ve *Irak'ı* (*Irak-ı Acem*) H. 456 yılında babasının amcası-oğlu Kutalmış b. İsrâil'den aldı. Amcası Tuğrul Beg'in 8 Ramazan 455 tarihinde ölümü üzerine de saltanat tahtına yerleşti. Esasen Alp-Arslan, amcasının çocuğu olmadığı için, onun veliahdı²¹ bulunuyordu. Böylece o, Tuğrul Beg'den sonra sultan oldu. *Bağdad* camilerinde adı, ilk defa sultan olarak okunan Alp-Arslan olmuştur²².

Alp-Arslan H. 463 yılında *Haleb'i* kuşattı. Şehirde Mahmud b. Nasr b. Mirdâs bulunuyordu. Mahmud, annesi Seyyide ile birlikte Sultanın katına çıkıncaya (ve dolayısıyla arz-ı ubûdiyet

ileri sürülüyor (Bk. M. A. Köymen, *adıgeç. Makl.*, s. 100, not: 4; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 29). Metinde de görüldüğü üzere *İbnü'l-Adim* ve sair müverrihlerin Dukak (Tukak) kelimesinin anlamını "*Demir-Yay, Yeni-Yay* vs." şekillerinde vermeleri yerinde olmasa gerektir (Bk. M. A. Köymen, *Adıgeç. Makl.*, s. 100 vd.; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 28).

²⁰ İbnü'l-Adim, *Selçuklu* sülâlesinin Selçuk'tan sonraki soy kötüğü zincirini yedi kademe ileri götürülerek "Selçuk b. Dâvud b. Eyyûb b. Dukak b. İlyâs b. Behrâm b. Yûsuf b. Azîz" şeklinde rivayet edildiğini kaydediyor, fakat bu bilgiyi hangi kaynaktan aldığını zikretmiyor. Genel olarak bu hususta diğer kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte Reşidüddin, Selçuk'un ataları olarak Tuğrul, Toksurmuş ve Keregüci-Hoca adlarını göstermektedir. Bunun da tarihi bir gerçeğe dayanmadığı tetkiklerden anlaşılmaktadır (İ. Kafesoğlu, *Selçuklu ailesinin menşei hakkında*, *İst.* 1955, s. 16 vd.; O. Turan, *Adıgeç. Esr.*, s. 29).

²¹ Burada Alp-Arslan, amcası Tuğrul Bey'in veliahdi olarak gösteriliyor. Halbuki Tuğrul Beg, ölmeden önce Alp-Arslan'ı değil, onun kardeşi Süleyman'ı —zira Çağrı Beg ölünce onun karisiyle yani Süleyman'ın annesiyle evlenmişti— kendisine veliaht yapmıştı (Bk. O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 97; Mükrimin Halil Yinanç, *İA. "Alp-Arslan" mad.*; İ. Kafesoğlu, *İA. "Selçuklular" mad.*).

²² İbnü'l-Adim'in, Alp-Arslan'ı, *Bağdad'da* adı ilk defa hutbelerde okunan sultan olarak zikretmesi yanlıştır. Bilindiği üzere, Tuğrul Beg, Arslan Besasîrî'nin faaliyetleri sonunda *Abbâsî Halifeliği* için tehlikeli bir hale gelmiş bulunan *şii* baskısına karşı, Halife Kaim Biemrillah'ın dâvetine icabet ile *Bağdad'a* ilk gelişinde, adı şehir camilerinde "*ilk Selçuklu Sultanı olarak*" 22 Ramazan 447 (15 Aralık 1055) tarihinde okunmuştur (Bu hususta bk. Şinasi Altundağ, *İA. "Ka'im" mad.*; M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara*, 1963, s. 175).

edinceye) kadar kuşatma devam etti. Neticede Sultan lütfedip *Haleb'i* ona bağışladı. Daha sonra Alp-Arslan *Konstantiniyye*'den gelmekte olan Melik (İmparator) Diogenes (metinde: Diyûcânes)'e karşı çıkarak onunla savaştı ve onu tutsak aldıktan sonra acıyarak serbest bıraktı.

Alp-Arslan, Hazer ve Abhazlar üzerine yürüyerek, hiçbir Sultanın elde edemediği başarılar kazandı²³. O, âdil, azametli ve (herkesin) itaat ettiği bir sultan idi.

Babam (Tanrı rahmet eyleye) selefine atfen bana şöyle anlattı :
 “Sultan Alp-Arslan *Haleb* yörelerine gelip, *Kınnesrin Kapısı* meydanında karargâh kurarak şehri kuşattı. *Ganem burcuna* karşı mancınık kurdurup aralıksız olarak bu burcu dövdürdü. Bunun üzerine Haleb halkı-alay olsun diye- *Ganem burcu*'nun tepesine bir atlas parçası sardılar. Bu suretle onlar, mancınık darbeleri sebebiyle burcun güya baş ağrısına tutulduğunu belirtmek istiyorlardı. Sultan, halkın bunu niçin yaptığını sorunca, onlar, burcun, mancınık atışlarından baş ağrısına uğradığını ve bundan kurtulmak için de burcun başını bağladıklarını söylediler”. (Babam devamla):

“Bunun üzerine sultan çok kızdı ve o gece askerlerine 1000 kadar *halenc* (خلنج)²⁴ oku ve diğer bazı silâhlar dağıttırdı ve erken saatlerde şehre hücum emri verdi. Şehir düşmek üzere iken, Mahmud'un annesi Seyyide, oğlu ile birlikte, şehir ve kalenin anahtarlarını alarak Sultan'ın katına çıkmak için şehirden ayrıldılar. Halk meydanda iki sıra halinde, Sultan'a ihtirama hazır bulunuyordu. Anne-oğul Sultan'a hürmet amacıyla, yeri öpe öpe saflar arasından geçerek Sultan'ın huzuruna geldiler. Sultan onlara izzet ve ikramda bulundu ve Seyyide'ye: ‘Seyyide sen misin?’ dedi. O da: ‘Evet, ben kavmimin Seyyidesi'yim’ diye cevap verdi. Kadının bu cevabı Sultan'ın çok hoşuna gitti. Şehri Mahmud'a iâde ettiği gibi ona ikramda da bulundu. Sultan'ın lütf ve ihsanına nâil olan Mahmud sevinç içinde şehre döndü. Babam sözüne şöyle devam etti :

“Sultan *Bizanslılar*'a komşu olan *Haleb*'in müstahkem bir şehir olduğunu belirtmek için, muhasarayı mahsus uzatıyordu. Bunu yapmakla o, kendisinin büyük kudret ve ordusunun çokluğuna rağmen,

²³ Bu sefer hakkında bk. Not. 62.

²⁴ Ok yapımında kullanıldığı anlaşılan bir çeşit bitki. Ayrıca krş. R. Dozy, *Supplement aux Dictionnaires Arabes* (Paris, 1927), I, 400.

uzun bir süre kuşattığı şehri güya almaya muvaffak olamadığı hissini, *Bizanslılar*'da uyandırıyor ve böylece onların, şehre sahip olma hususunda herhangi bir ümide kapılmamalarını sağlamış bulunuyordu."

(Sultan, Seyyide ve Mahmud münasebetleri ile ilgili) olaylar, "Seyyide'nin şehirde kalıp, oğlu Mahmud'un Sultan'ın huzuruna çıktığı, Sultan'ın *Haleb* yönüne hareketi sırasında, onu karşılamaya gitmiş olan Seyyide'nin, Sultanın katına vasıl olmasının Urfa'da vukubulduğu ve Sultan'ın ona: 'Seyyide sen misin' diye sorması üzerine, onun yukarıda sözünü ettiğimiz cevabı verdiği" şeklinde de rivayet edilir.

Ebû'l-Fevâris Hamdân b. Abdurrahîm'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserinde şunları okudum :

"Mahmud ve annesi Sultan'a karşı çıktılar, Sultan (*Haleb* kuşatmasında) 31 gün kaldıktan sonra şehri, onlara bağışladı. Bu sırada *Rum* (*Bizans*) Meliki Diogenes'in, *Konstantiniyye*'den sugûr yoluyla, engebeli araziye takiben yola çıktığı duyuldu. Bunun üzerine Sultan, Mahmud'un, huzura gelmesinden beş gün sonra *Haleb*'den ayrıldı ve Rum Meliki'ni karşılamak üzere, *Malazgirt*'e yöneldi. Orada yaptığı savaşta, Melik'i bozguna uğrattıktan sonra onu tutsak aldı ve karargâhını askerlerine yağma ettirdi. *Türklerin* sayısı 600 bin idi"²⁵.

Müelliflerinin, adlarını zikretmediği bazı tarihî eserlerde şunları okudum :

"Alp-Arslan el-Âdil 463 yılında *Haleb*'i kuşattı, şehirde Mahmud b. Nasr b. Sâlih (hâkim) bulunuyordu. Sultan şehri *aman*'la aldı. Mahmud b. Nasr, aynı yıl 17 Cemaziyelâhır Çarşamba günü Sultan'ın huzuruna çıktı. Sultan, Mahmud'a lûtf ve ihsanda bulunarak, emniyette olduğunu bildirdi ve kendisini tekrar *Haleb* (hâkimliğine) tâyin etti. Daha sonra o, 23 Cemaziyelâhır'da, *Malazgirt*'e yönelmiş bulunan *Rum* Melik'ini karşılamak üzere, *Rum*'a (*Anadolu*'ya) müteveccihen *Haleb*'ten ayrıldı. Askerlerinin başında

²⁵ İbnü'l-Adim'in, Ebû'l-Fevâris Hamdân'dan naklen verdiği *Malazgirt* savaşına katılan *Türk* askerlerinin 600 bin olduğu haberi diğer bazı kaynaklarda olduğu gibi tam mânasiyle mubalâğalıdır. Bu hususta yapılan tetkiklerden anlaşıldığına göre, Alp-Arslan'ın ordusunun sayısının 40-50 bin, *Bizanslıların* ise 100 binin üstünde olduğu anlaşılmaktadır (Bk. M. H. Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, I. Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944, s. 73; İ. Kafesoğlu, İA. "Malazgirt" mad.; O. Turan, adigeç. Esr., s. 125).*

olduğu halde, Melik'le karşılaştı ve bir darbe indirmek suretiyle onu bozguna uğrattı. *Rum* Meliki'nin 600 bin Alp-Arslan'ın ise 400 bin askere sahip olmuğu rivayet ediliyor²⁶. Melik, Müslümanların eline tutsak düştükten sonra Alp-Arslan'a götürüldü. Onun sebest bırakılması hususunda aralarındaki müzakereler, bir anlaşmaya varılincaya kadar devam etti. Bu anlaşmaya göre, *Rum* Meliki İslâm memleketlerine sataşmıyacaktı²⁷. Bilâhare Sultan, onu memleketine yolladı. Fakat onun, memleketi halkı tarafından, bazı tedbirsizlikleri ve tutumundan dolayı öldürülmüş olduğu söyleniyor.”

el-Hâfız ebû'l-Hattâb Ömer b. Muhammedi'l-Uley-mî'nin, kendi el-yazısı ile hazırladığı eserinde şunları okudum (Esasen bu bilgileri — yine el-Hâfız'dan naklen — Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammedü'n-Nessâbe de bize rivayet etmişti):

“Ebû'l-Hasen Yahyâ b. Ali b. Muhammed Zureyk'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserindeki (Büyük Sultan şehid Alp-Arslan Ebu Şucâ Muhammed b. Dâvud'a - mü'minlerin emîrinin burhânı, Tanrı yüzünü ağartsın-Dair Haberler) kısmında Sultan'ın *Şam (Suriye)*'a gelişinin sebebini buldum. Şöyle ki :‘Bu Sultan, - Tanrı rahmeti üzerine olsun - 457 yılında²⁸ amcası Ulu Sultan

²⁶ Yine bu rakamlarda mubalâğa vardır. Bk. bir önceki not.

²⁷ Sultan Alp-Arslan ile Romanos Diogenes arasında kararlaştırılan anlaşma metni elimizde mevcut değildir. Çeşitli kaynaklarda kısım kısım bulunan anlaşma metninin bazı maddeleri şöyle tesbit edilmiştir :

1 — *Bizans* İmparatoru tutsaklıktan kurtulma karşılığı (fidye) olarak 1.500.000 dinar ödeyecek (Metin, 286 a).

2 — *Bizans* devleti her yıl *Selçuklu* devletine 360.000 dinar vergi verecek.

3 — *Bizans*'ın elinde bulunan İslâm tutsakları serbest bırakılacak (Metin: 286a).

4 — Gerektiğinde *Selçuklulara* askerî yardımda bulunacak (Metin: 286a).

5 — İmparator kızını sultanın oğluna verecek.

6 — İmparator, yeniden tahtuna oturduğu takdirde *Antakya, Urfa, Menbiç, Malazgirt* şehir ve yöreleri *Selçuklulara* bırakılacak (Bk. M. H. Yinanç, *adıgeç. Esr.*, s. 77; İ. Kafesoğlu, *İA. “Malazgirt” mad.*; M. A. Köymen, *adıgeç. Esr.*, s. 276-7; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 131-132).

²⁸ Tuğrul Beg'in kendine halef olacak bir çocuk bırakmadan 8 Ramazan 455 (7 Eylül 1063) tarihinde ölümü üzerine kendisinin vasiyeti gereğince Süleyman, bir ara Sultan ilân edilmiş olmasına rağmen duruma hâkim olmakta başarı gösteren Alp-Arslan 7 Cemaziyelevvel 456 (27 Nisan 1064)'da *Bağdad*'da yapılan parlak bir törenle “*Sultan*” ilân edilmiştir. İbnü'l-Adim'de bu tarih, bir yıl sonra H. 457 (1064/65) olarak verilmiştir (Bu hususta bk. M. H. Yinanç,

ebû Tâlib Tuğrul Beg b. Mikâil'in ölümü üzerine, idareyi eline aldı. Söylendiğine göre, Sultan Tuğrul Beg'in yaşı 80'i aşmıştı. Tuğrul Beğ'in amca-oğlu Kutalmış saltanat iddiası ile başkaldırdı ise de Alp-Arslan'a karşı koyamadı. Alp-Arslan'ın beraberinde 12 bin kişi olduğu ve Kutalmış'ın onu 90 bin kişiyle karşıladığı rivâyet edilir. Alp-Arslan, onu bozguna uğrattı. Kutalmış kaçarken binitinden düştü. (Bilâhare) ölü olarak bulunan Kutalmış, Rey şehrine götürülerek oraya gömüldü. *Damgan* şehri, Kutalmış'ın (hâkim bulunduğu) memleketlerin başkenti idi. Savaşın *Dih-i Nemek* adıyla bilinen küçük bir köyün yakınlarında yapılmış olduğu söylenir²⁹.

'Sultan'ın kardeşi Kavurt *Kirman* hâkimi idi ve aralarında bazı anlaşmazlıklar bulunuyordu. (Fakat bilâhare) bu anlaşmazlıklar sulh haline inkılâp etti³⁰.

'Alp-Arslan, hâkimiyeti ele geçirip de fütühâta girişmeden önce *Horasan*'da fitne kılıçları kınına girmiş, *Türklerin (Türkmenlerin)* fitne ve fesatları ortadan kalkmıştı. Böylece onun azameti arttı, memleketi düzene girdi, adaleti ve propagandası (her yöne) yayıldı.

'Sultan Alp-Arslan'ın *Şam*'a gelmesinin sebebi - *Mısır* hâkimi Nâsırüddeve b. Hamdan'ın elçisi el-Fakih ebû Câfer b. Muhammed b. Ahmed el-Buharî'ni bana (yani İbn Zureyk'e) anlattığına göre- şudur: Nâsırüddeve b. Hamdan, Fakih Ebû Câfer'i Sultan'a gönderip ondan, *Mısır* ülkesini teslim etmek ve (*Şit*) hutbeyi değiştirmek amacıyla, asker talebinde bulunuyordu. Çünkü Nâsırüddeve, *Mısır*'daki Yeldeñüzü'l-Acemî ve sâir emîrlerden başka *Şam*'da bulunan Bedrü'l-Cemalî ile de

IA. "Alp-Arslan" mad.; İ. Kafesoğlu, IA. "Selçuklular" mad.; O. Turan, adigeç. Esr., s. 94).

²⁹ *Anadolu* Fatihî Süleyman-Şah'ın babası olan Şihâbüddin Kutalmış'ın özellikle babası Arslan Yabgu'ya bağlı *Türkmenlere* dayanarak Tuğrul Beg devrinde başlayıp Alp-Arslan'ın ilk saltanat yıllarına kadar devam eden ayaklanması, gerçekten *Selçuklu* devleti için önemli bir iç-sarsıntısı olmuştur. Fakat Alp-Arslan'ın mahirane hareketi sayesinde Kutalmış'ın hayatına mal olan bu ayaklanması bastırılmıştır (Bu ayaklanma hakkında bk. M. A. Köymen, *adigeç. Esr. s. 62 vd.; O. Turan, adigeç. Esr., s. 87 vd.*).

³⁰ Kavurt Beg'in, kardeşi Sultan Alp-Arslan'a karşı ayaklanması, sebep ve neticeleri hakkında bk. M. A. Köymen, *adigeç. Esr., s. 65 vd.*

anlaşmazlık halinde idi³¹. Sultanla Nâsırüddevele arasındaki yazışma H. 462 yılında adı geçen Fakih aracılığı ile vukubulmuştur. Fakih *Horasan*'da Sultan'a vasil olup da (durumu ona arzeden) Sultan, fezayı kapatan ve yerlerin almadığı kalabalık bir ordu donatıp, Diyarbakir üzerinden geçerek H. 463 yılı başlarında *Ruha (Urfa)*'ya geldi ve orada 30 günden fazla bir müddet ikamet etti. Bu sıralarda Fakih Ebû Câfer'i, *Haleb* hâkimi Mahmud b. Nasr b. Sâlih'e elçi olarak gönderip ona, Şerefüddevele Müslim b. Kureyş, İbn Mervan, İbn Vessâb, İbn Mezyed gibi kendisine hey'et göndererek (itaat arzeden) *Türk* ve *Deylem* meliklerinin yaptıkları veçhile, huzuruna gelip *arz-ı ubûdiyet* etmesini bildirdi. O, Sultan'dan korkusu sebebiyle bunu yapmadı. Bunu mütaakıp Sultan, ona karşı yürümek amacıyla *Şam*'a doğru yola koyuldu. Aynı yılın Rebiülâhır ortalarında 17 Kânun-i Sâni günü *Fırat* nehrini geçti. Sultan, daha önce H. 462 yılında (sonlarında) ona, *Abbasi* hutbesini ikame etmesini ve acele olarak hizmetine gelmesini bildirerek hil'at ve hediyeler göndermişti. Mahmud, Sultanın, mü'minlerin emîri İmâm Ka'im Biemrillah ve sonra Büyük Sultan adına hutbe okutma hususundaki emrini yerine getirmişti. Hatipler de siyah elbiseler giydiler. Böylece H. 462 yılı Şevval ayının son günlerinde *Şam*'da (Şiî) *Mısır* hutbesi kaldırılmış oldu³².

³¹ *Mısır-Fatmî* devletinin iç-karışıklıklar içinde çalkalandığı sıralarda idare başındaki vezir Hamdan-oğlu Nâsırüddevele, *Horasan*'da bulunan Sultan Alp-Arslan'a, fakihi Ebû Cafer Muhammed'i göndererek onu *Mısır*'ı almağa teşvik etmişti. Bu dâvete icabet eden Alp-Arslan'ın harekâtı hakkında bk. M. H. Yinanç, *adıgeç. Esr.*, s. 69 vd.; Ali Sevim, *Suriye Selçukluları Tarihi, I. Fetih-ten Tutuş'un ölümüne kadar, Ankara, 1965, s. 37 vd.*; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 117.

³² XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren *Anadolu*'dan başka *Suriye*'ye de başlayan *Türk* girişi ve yerleşmesinin bir sonucu olarak, burada hüküm süren mahallî *Arap* emirleri ile *Mısır-Fatmî* devletinin hâkimiyetleri telâfisi mümkün olmayan bir zaafa uğramıştır. *Haleb* bölgesinde hüküm süren *Mirdas-oğulları* beyliği emiri Mahmud, *Suriye*'de gelişen *Türk* hâkimiyetinin etkisini anlamakta gecikmemiş, beyliğin ileri gelenleri ile bir toplantı yapmış ve onlara: "*Fatmî* devletinin *Suriye*'deki hükümranlığı son bulmuştur; öte yandan tehdidine maruz kaldığımız *Selçuklu devleti*'nin kuvvetli bir hâkimiyeti başlamıştır. *Selçuklular* sünnî mezhebe bağlıdır ve bu uğurda kanlarını akıtmaktan çekinmiyorlar. Söz ve paranın değeri olmayacağı bir zamanın gelip çatmasını beklemeden hutbemizi onlar adına değiştirelim" dedikten sonra 19 Şevval 462 (31 Temmuz 1070) tarihinde büyük bir tören yapılarak *Haleb* ve yöreleri camilerinde, 1060 Ağustos'tan beri okutulmakta olan *Şiî* hutbesi kaldırılmış ve yerine *Sünnî* hutbe ikame edilmiştir (Bk. İbnü'l-Kalânisi, *Zeylû tarih-i Dimaşk, Leyden, 1908, s. 98; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-tarih, X, 26*).

'Büyük Sultan *Nehrü'l-Cûz*³³ yöresinden *Fırat*'ı geçip nehir kenarında, güzel bulduğu çayırılık bir yere kondu. *Fakih Ebü Cafer* ona: «Efendim, ihsan buyurduğu nimetlerden dolayı Tanrı'ya şükret» deyince Sultan: «Bu nimet nedir» diye sordu. Bunun üzerine Fakih: «Bu nehri memlûk olmıyan hiçbir *Türk* geçmemiştir. Bugün de siz Sultanlar geçtiniz» dedi. Sultan «ahdim olsun» deyip emir ve meliklerden bir gurup çağırıldı ve bana, sözlerimi tekrarlamamı emretti. Ben de hemen onları tekrarladım. Sultan ve yanında bulunanlar Tanrı'ya hamd ve senâ ettiler.

'Sultan, *Benü Esed* kabilesinin *Kınnesrin*'e³⁴ doğru uzanan, *Funeydik*³⁵ yönündeki alçak arazisine konakladı. Elçiler, Mahmud'un huzura gelmesini sağlamak için, aralıksız olarak gidip geliyorlardı. Halbuki o, Sultan'dan korkuyor, karşısında bulunmak istemiyordu. Bu durum, iki aya yakın bir süre böylece devam edip gitti. Mahmud, *Haleb*'i tahkim etmiş ve ayrıca *Şam* ülkesinin başka yerlerinden de pek çok insan savunma amacıyla şehre toplanmıştı. Sultan Alp-Arslan'ın azameti, şiddet ve kahramanlığı ve ayrıca askerlerinin çokluğu, şehirde toplanan halkın içine korku saldı. Halbuki durum, halkın düşündüğü gibi korkunç ve ürkütücü olmadı. Sultan, -Tanrı rahmet eyleye- Mahmud'un huzuruna çıkmasından ümidini kesince, *Funeydik*'ten ayrılıp aynı yılın Cemaziyelâhır ayının sonlarında *Haleb*'e indi. Çadırlar ve askerler, *Haleb*'ten itibaren *Benü Esed* toprakları ile *Azâz*³⁶ ve *Esârib*'e³⁷ kadar, birbirlerine yakın bir surette yerleştirilmişti. Askerlerin bir kısmı da *Rum* toprakları ile *Şam* ülkesinin diğer otlaklarına konmuşlardı. Bu askerlerden bir grup, kâtiplerden biri olan İbn Câbir b. Saklâb el-Musulî ile birlikte, oradaki durumu keşif için, *Trablus (Şam)*'a gitti.

'Sultan *Haleb*'i bir ay, iki gün kuşattı ise de (burada) ancak bir gün savaştı. *Haleb* sahibi emir Mahmud hücum sırasında halkı

³³ *Nehrü'l-Cûz*, *Haleb* ile Bire arasında, *Fırat* üzerinde bir köy (Bk. *Zübdetü'l-Haleb fi tarih-i Haleb*, nşr., Sami Dehhan, II, 20, not: 1).

³⁴ *Humus* yönünde, *Haleb*'e bir fersah uzaklıkta bir kasaba (Yakutü'l-Hamavi, *Mu'cemü'l-büldan*, nşr. F. Wüstenfeld, Leipzig, 1866-1872, IV, 184/85).

³⁵ *Haleb*'e beş fersah uzaklıkta bir yer (Bk. *Yakut*, III, 920).

³⁶ *Haleb*'in kuzeyinde, bir günlük uzaklıkta bir kasaba (*Yakut*, III, 666).

³⁷ *Antakya* ile *Haleb* arasında ve *Haleb*'e üç fersah uzaklıkta bir kale (*Yakut*, I, 114).

savaşa teşvik etmek için, surların içinde dolaşırken yanında bulunanlardan biri bana (yani İbn Zureyk'e) şunları anlattı :

«Mahmud'un geçtiği her mahallede halk, üzerlerine her an sanki bir hücum yapılacakmış gibi tetikte bulunuyordu. Kalenin en müstahkem burcu olan ve *Ganem* adıyla anılan burç delindi. Bu açılan gedikten şehre giren askerlerden bazıları öldürüldü, bazıları tutsak alındı, diğer bir kısmı da yıkıntı altında kaldı. Sultan, o gün savaşa katılmıştı. Atının ayağı orada bulunan bir çukura girdi ve aynı anda da atının başına bir mancınık taşı düşmüştü. Bunun üzerine Sultan, başka bir ata binerek (karargâhına) döndü. Şehir düşmeğe yüz tutunca, askerleri savaştan menetti».

'Sultan'ın, «Ben bu sâgr'ı (bu uç şehrinin) kılıçla fethetmekten çekiniyorum. Ola ki bu sâgr, *Rum* hâkimiyetine geçer» dediği rivayet olunmuştur.

'Sultan, *Benû Kilâb* kabîlesi emîrlere ulaklar gönderip onları çölden huzuruna getirtti. Sultan, bunlardan bazılarını, Mahmud'a karşı savaşa görevlendirip (şehir kuşatmasında) bıraktı ve kendisi de oradan ayrılmaya kesin bir surette karar verdi. Çünkü o, *Rum* Meliki'nin, kalabalık bir halk topluluğu (kuvvet) ile birlikte hareket edip *Ermenistan*'a ulaştığını ve *Horasan*'a kadar uzanmak niyetinde olduğunu haber almıştı. (Öte yandan) *Arap* emîrleri'nin (Sultan'a) geldiğini öğrenen Mahmud, işlerin böyle (kendi aleyhine) sonuçlandığı takdirde *Şam*'ın, elinden çıkabileceğini düşünerek kendisine sık sık gelen Süleymanî'ye³⁸ haber yolladı ve içinde bulunduğu (kritik) durumdan korkarak ona, (Sultanın) huzuruna gelip hizmetine hazır olacağını bildirdi. Mahmud, aynı yılın Şaban ayı başlarında, (daha önce) Sultan'a haber vermeksizin, huzura çıktı. Sultan'dan hüsnü kabul görüp hil'at ve hediyelere nâil olması, onun güvenini arttırdı. Ayrıca Sultan ona, *Haleb* hâkimiyetini iâde etti ve «annene dön» dedi. Mahmud'un annesi Seyyide adıyla anılan Vessâb kızı Ulviye idi. Seyyide, Sultan daha *Urfa*'da iken oğlunun mektubunu ona götürmüştü. Mahmud, birçok defalar Sultanın huzuruna çıktı. Sultan, Mahmud'a, beraberinde askerleri olduğu halde, *Süleymanî* ile birlikte harekete geçip *Dimaşk* beldesi ile *Mısır* mülhakatını fethetmesi hususunda talimat verdi. O da kendine emro-

³⁸ Sultan Alp-Arslan'ın emirlerinden Ay-tiginü's-Süleymanî.

lunanı yerine getirdi. Emîr ebû'l-Hasen Ali b. Munkiz şunları hikâye ediyor :

“Vezir Hâce-i Buzurg³⁹, Mahmud yanına geldiğinde, ona: Savaş günü *Haleb*'te kimlerin (ne kadar kimsenin) öldürüldüğünü sordu. O da ona: ‘Öldürülenler az bir topluluktur’ demesi üzerine buna hayret eden vezir: ‘O gün, (orduya mensub) diğer askerlerin attıklarından başka silâh deposundan 80.000 ok atıldı’ dedi. Tanrı *Şamlıları* korudu. *Şam* beldesinin ne bir şehrinde, ne de bir kalesinde savaş olmadı. Hiçbir kadın tutsak alınmadığı gibi, hiçbir Müslümana da sataşmadı. Bütün bunlar, Alp-Arslan'ın iyi idaresinden ve muktedir bir Sultan oluşundan ileri gelmiştir. Tanrı onu mağfiret deryasına daldırsın. Sultan *Irak* yoluyla memleketine döndü. Oradan da *Rum* Meliki'ni karşılamak üzere *Armeniyye*'ye yöneldi. Bu yürüyüş sırasında Sultan, kendisine ayak uydurabilenlerle birlikte sür'atle hareket ederek *Armeniyye*'ye erişti ve kendisiyle birlikte gelen 13 bin askeri⁴⁰ teftiş ettikten sonra, *Ahlat* yakınlarındaki yörelerde *Rum* Melikiyle karşılaştı. Her iki tarafın askerleri cuma günü saflar halinde dizildiler. Sultan, namaz vaktini, (ve dolayısıyla) İslâm minberlerinde Müslüman başarısı için yapılacak duaları ve bunların (Tanrı katında) kabul (saatini) beklemek üzere, savaşı biraz geciktirdi. Nihayet öğle namazını kıldıktan sonra savaşa girişti. Yüce Tanrı, Sultanı, *Rum* ordusuna galip getirdi ve her zaman icra buyurduğu gibi onu, başarıya ulaştırmak suretiyle, küfür ve isyan edenlere karşı kudretli kıldı. *Rum* askerleri tamamen yağma edildi ve Melikleri tutsak alındı. Sultan, yanında doğan'ı ve av köpeği olduğu halde, huzuruna getirttiği *Rum* Meliki'ne izzet ve ikramda bulundu, hediyeler ihsan etti ve çok iyi davrandı. (Sonra) onu, memleketine göndermek üzere, kendi ordusundan bir kıt'a askerle yola çıkardı. Fakat durum, Melikin aleyhine dönmüştü: Melik'in, arzu ettiği şeylere nâil olmaksızın gözlerine mil çekildiği ve bir müddet sonra da öldüğü rivayet edilmiştir. İslâmiyetin doğuşundanberi böyle bir zafer görülmediği gibi, herhangi bir *Rum* Meliki de (İslâmlar tarafından) tutsak alınmamıştı.

³⁹ Ünlü *Selçuklu* veziri Nizamülmülk.

⁴⁰ İbnü'l-Adim'in Ali b. Munkiz'den Alp-Arslan'ın ordusunun 13 bin olduğu hususundaki naklettiği bu bilgilerde yanlışlık vardır. Her iki tarafın ordusu hakkında bk. Not. 25.

“*Rum* meliki, Sultan’ın huzuruna gelince Sultan, kendisinin ve askerlerinin böyle bir duruma düşmelerine sebebiyet veren bu harekâtın nedenini ondan sordu. Cevap olarak Melik’in, *Rumların* başına ne geldiye Mahmud’un yüzünden geldiğini, *Türklerin Rum’a* saldırmalarında yine Mahmud’un âmil olduğunu ve bu yüzden kendisinin *Haleb’i* almak istediğini söylediği rivayet olunur. Rum askerlerinden alınan ganimet, sayılamıyacak kadar çok ve hudutsuzdu. (Bu sebeble) yüz dinar değerinde olan bir şey, bir dinara satıldı. Bu zaferden ötürü Tanrı’ya bin şükürler olsun. Ali b. Munkiz sözüne şöyle devam ediyor :

“Sultan Alp-Arslan’ın, bu tepeye (*Funeydik* tepesi) karargâh kurduğu günden beri burası *Sultan Tepesi* (تل السلطان) diye anılır. Daha önceleri bu tepede, insanların sığındığı küçük bir han bulunduğu için, buraya Hancık (فنيدق) denirdi. Şimdi hâlâ mevcut olan bu hanı, emîr Seyfüddin b. Haydar tarafından yeniden inşa edilmeden önce, görmüştüm.»

Ebû Hasen b. Ali b. Mürşid b. Ali b. Munkiz’in kendi yazısıyla kaleme aldığı Tarih’inin, H. 463 yılı olayları arasında «Âdil Alp-Arslan ve Onun *Haleb* Kuşatmasının Zikri» faslında (şu bilgileri) okudum :

“*Dımaşk* hâkimi Emîr Atabeg Tuğ-tigin babama şunları anlatmış :

‘Sultan’a mancınık taşı isabet ettiği sırada ben silâhlı olarak onun arkasında bulunuyordum. *Mısır’a* yürüyüp feth etmek üzere, Şam’a gelmiş bulunan Sultan’a bir saat daha geç mancınık taşı isabet etmiş olsaydı *Haleb’i* mutlaka alırdı. Eğer o, gerçekten yürüseydi bütün *Suriye* ve *Mısır’ı* ele geçirirdi.’

Velinimetim babam (*İbn Munkiz’in* babası) bana şunları söyledi:

“Sultan’ın (askerlerinin) çadırları, *Mercüdâbık* mescidinin kuzeyinden *Kınnesrin* köprülerine kadar uzanıyordu. Ben bizzat buradan geçerek çadır ve otağları gördüm, bu konuda Sultan’a bazı şeyler arzettim. Hemmâm b. el-Fazl, Sultan’ın (askerlerine ait) çadırların onar’lık guruplar halinde ve birbirine bitişik olarak Fırat nehrine kadar uzandığını söyledi. Babam devamla: Tacüddevle (Tutuş)’nin veziri Ebû’n-Necm⁴¹ bana şöyle anlattı: ‘Sultan,

⁴¹ Burada Tacüddevle Tutuş’un veziri olarak gösterilen Ebû’n-Necm (b. Bedi), Tutuş’un oğlu *Haleb* hükümdarı Melik Rıdvan’ın veziridir. Tu-

kendini kaybedecek derecede içki içtikten sonra «şu bedevî emîri Mahmud'u huzuruma getirin boynunu vurayım» diye emir verince, köleler derhal Hâce-i Buzurg (Nizamülmülk)'a giderek Sultan'ın bu emrini ona bildirdiler. Nizamülmülk Sultan'ın yanına giderek «Ey Sultanü'l-âlem böyle bir şey senden sudûr eder mi» deyince iyice sarhoş olmuş bulunan Sultan şarap güğümünün yanındaki su kabını Nizamülmülk'e fırlattı ve «Mahmud'u istiyorum» dedi. Yüzü yaralanan vezir, sultanın otağının yanından geçerek (Sultanın karısı) Hatun'a gitti ve ona: «Ey Hâtun, durum şu merkezdedir; yardımımıza koş, yoksa askerler telef olacak ve birbirini yağmalayacaklar» dedi. Bunun üzerine Hâtun kalkıp Sultan'ın yanına gitti. (Bu defa) Hâtun'u karşısında gören Sultan: «Sen niçin buraya geldin» deyince Hâtun: «Uyu! sen sarhoş olmuşsun» dedi. Bunun üzerine (Hâtun'la birlikte olan) kimseler oradan ayrılıp gittiler. Sabah olunca Hâtun, Sultana: «Zulüm kapısını açmaktan çekinmiyor musun?» deyince Sultan: «Tanrı izniyle hayır (böyle bir şey yapmak istemem)» dedi. Hâtun: «Bilâkis, dün bedevî emîri (Mahmud'u) 'ni getirip boynunu vurmak istedin, halbuki sen ona *aman* vermiştin. Ve esasen sen Mısır ve havalisini fethetmek istiyordun. (Bundan başka) Hâce-i Buzurg'a da şunları şunları yaptın» deyince Sultan: «Tanrı'ya yemin ederim ki, bu yaptıklarımın hiçbirisinden haberim yok» diye cevap verdi. (Bilâhare) Nizâmülmülk yanına geldiği zaman: «Ey Hasan, yüzündeki bu yara nedir» diye sorunca o: «Ey sultanü'l-âlem, bu yara, dün ben çadırımın dışında iken çadır direklerinin yüzüme çarpmasıyla meydana geldi» demek suretiyle gerçeği söylemedi. Vezirin bu cevabı oradakilerin çok hoşuna gitti. Daha sonra Sultan *Mısır'a* gitmek üzere *Haleb'ten* ayrıldı. Henüz bir konak yol almıştı ki, *Rum* Meliki Diogenes'in, (*Türk*) askerlerinin (*Anadolu'da*) bulunmamasından istifade ile harekete geçmiş olduğu haberi geldi. Bunun üzerine Sultan Alp-Arslan onu karşılamak üzere gerisin geriye döndü.”

Ebû Gâlib Abdülvâhid b. Mes'ûd b. الحصين'in kendi el-yazısıyla yazdığı eserde şunları okudum:

“Sultan Alp-Arslan H. 463 yılında *Diyarbakir'e* gittiği zaman (bura hâkimi) Nasr b. Mervan onu karşılayıp 100 bin dinar takdim etti. Sultan buradan *Haleb'e* gelerek şehri kuşattı. Bir gece, (şehir hâkimi) Mahmud b. Nasr, annesiyle birlikte Sultan'ın katına

tuş'un veziri, Ebû'n-Necm'in kardeşi Ebû'l-Kasım b. Bedî'dir (Bk. İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min tarihi'l-Haleb*, s. 129).

geldiler. Mahmud'un annesi : 'İşte oğlum, istediğini yap' dedi. Bu söz üzerine Sultan, Mahmud'a iyi muameleler yaparak hil'atler verdi. (Daha sonra) Sultan *Rum* ülkesine gazaya çıktı. Halife el-Kaim (Biemrillah) tarafından hatiplere, minberlerde Sultan için dua edilmesi hususunda bir emirname gönderildi. Dua metni ⁴² şöyledir :

Tanrım, İslâm sancağını yükselt ve İslâma yardım et! Şirkin başını ezmek ve kökünü kazımak suretiyle onu mahvet! Sana itaat için canlarını feda edip kanlarını, sana tâbi olma hususunda akıtan senin yolunun mücahitlerini, onları kuvvetlendirerek, yurtlarını güvenlik ve zaferle dolduran yardımlardan mahrum etme! Mü'minlerin emîrinin burhanı olan Ş e h i n ş a h ü ' l - â z a m ' ın (A l p - A r s l a n) senden dilediği yardımı esirgeme ki, o bu sayede hükmünü yürütür, şanını yayılır kılsın ve zamanın güçlükleri karşısında kolayca yerinde tutunabilsin. Senin dinini şerefli ve yüce tutabilmek için, onu, lütüfkâr ve her zaman devamlı tesir icra eden desteğinden mahrum etme! Onun kâfirlerin karşısındaki bugünkü günü, yarımına da yetsin. Ordusunu meleklerle destekle, niyet ve azmini hayır ve başarı ile sonuçlandır! Çünkü o, senin ulu rızan için rahatını terketti. Malı ve canı ile senin emirlerine uymak amacıyla, senin yoluna düştü. Çünkü sen : "Ey iman edenler, can yakıcı bir azaptan kurtaracak kazançlı bir yolu size göstereyim mi? Allah'a ve Peygamberine inanıyorsanız, onun yolunda can ve malınızla savaşırsınız" ⁴³ diyorsun. Senin sözün gerçektir. Tanrım! O, nasıl senin çağrına uyup şeriatinin korunmasında gevşeklik göstermeden emrine icabet etmiş ve düşmanlarına bizzat karşı koyarak dinine hizmet için geceyi gündüze katmışsa, sen de ona zafer kısmet eyle, dileklerinde ona yardımcı ol, kaza ve kaderini onun için iyi tecelli ettir! Onu öyle bir koruyucu ile kuşat ki, düşmanların her türlü kinlerini defetsin ve lütfunla bu koruyucu onu, en sağlam ellerle muhafaza etsin. Yapmak istediği her işi, ona kolay kıl! Tâ ki onun (düşmana olan) kutsal hareketi zaferden

⁴² *Ahbarü'd-devle'de* (N. Lugal *terc.* s. 33), bu dua metninin, Saîd b. Muslâyâ tarafından tertib edildiği kaydedilmektedir.

⁴³ *Kur'an, es-Saff suresi, âyet nr. 10-11.*

ışık alsın ve şirk zümresinin, hak yollarını göremeyip sapıklıkta gözleri yumulsun. Ey Müslümanlar, doğru bir niyet, dürüst bir azim ve Tanrı'dan korkan temiz kalplerle ve ıhlâs bahçesinden kısmet alan inançlarla onun için Tanrı'ya yalvarıp yakarınız! Çünkü eksiklerden berî olan yüce Tanrı şöyle buyuruyor : “Ey M u h a m m e d, onlara, dualarınız olmasa Rabbim size niçin değer versin de”.⁴⁴ Onun, güçlü, kuvvetli olarak düşmanlarını mahvetmesi, sancağını yükseltip zaferlerin en son derecesine erişirmesi ve amacına nâil olması hususunda Tanrı'ya dua ve niyazda bulununuz! Tanrım, onun bütün güçlüklerini kolaylaştır ve şirki, onun önünde boyun eğdir!

Sultan Alp-Arslan, hâciblerinden birisinin⁴⁵ kumandası altında öncülerini sevketti. Hâcib, *Halat (Ahlat)* yöresinde, beraberinde bir Haç bulunan *Rusiy'e*'nin⁴⁶ kumandasındaki 10 bin *Rum* askerine rastladı. Hemen savaşa tutuştular. Tanrı Müslümanlara zafer ihsan etti. *Rum* kuvvetlerinde bulunan Haç ele geçirildikten başka adı geçen kumandan da tutsak alındı. (Daha sonra) Sultan ve *Rum* Büyüğü (İmparatoru) Zilkade ayının beşinci çarşamba günü *Ahlat-Malazgirt* arasında bulunan *ez-Zehre*'de⁴⁷ savaş için birbirlerine yaklaştılar. Sultan'ın 15 bin, *Rum* hâkiminin 200 bin askeri⁴⁸ vardı. Sultan, *Rum* Meliki'ne barış için müracaatta bulundu ise de *Rum* Meliki: ‘Sulhu ancak *Rey*'de yapabileceğini’ ona bildirdi. Tanrı, Sultan'ın başarısı (zaferi) için âdeta and içmişti. İki ordu, 7 Zilkade

⁴⁴ *Kur'an, Furkan suresi, âyet nr. 77.*

⁴⁵ Burada adından bahsedilmeyen emirin, *Anadolu* ve *Suriye*'ye başarılı akınlarda bulunan Sunduk Beg olması mümkündür. Bilindiği üzere Sunduk Beg *Malazgirt* savaşına takaddüm eden günlerde Trachaniotes, Ursel ve daha sonra Vasilakes kumandasındaki *Bizans* öncü kuvvetlerini bozguna uğratmış ve İbnü'l-Adim'in de işareti veçhile *Bizans* ordusunda bulunan *Haç, Türk* kuvvetlerinin eline geçmiştir (Bk. M. H. Yinanç, *adigeç. Esr.*, s. 71 vd.; İ. Kafesoğlu, *İA. "Malazgirt" mad.*; M. A. Köymen, *adigeç. Esr.*, 266; O. Turan, *adigeç. Esr.*, s. 126).

⁴⁶ الرسة kelimesinin, bu sıralarda *Ahlat* yolunu koruma ile görevli bulunan *Normandiyalı* Ursel'i ifade etmesi mümkünse de Sunduk Beg'in, bozguna uğratıp tutsak aldığı komutan *Bizans*'ın Ermeni asıllı generali Vasilakes (Basilakes) idi (Bk. yuk. göst. yerler).

⁴⁷ Bu yer adının çeşitli okunuş şekilleri hakkında bk. yuk. göst. yerler.

⁴⁸ Bu hususta bk. Not. 25.

Cuma günü öğleden sonra savaşa tutuştu. Tanrı'nın, Müslümanlara zafer ihsan etmesi sonunda sayısız *Rum* askeri öldürüldü ve Melikleri de tutsak alındı. Sultan Alp-Arslan, tutsak *Rum* Meliki'ne üç kamçı vurduktan sonra ona, *1,5 milyon dinar harb tazminatı ödemesi, her istediği vakit Rum askerlerini kendi emrine vermesi ve Rumların elinde bulunan Müslüman tutsakların iâdesi* hususlarını şart koştu⁴⁹."

Selçukluların en yaşlısı olan ve onların soyunu sopunu, çok iyi bilen emîr İnanç Beg'den faydalanarak, Sultan Alp-Arslan adına *Melik-nâme*⁵⁰ adlı eseri yazan müellif diyor ki :

"Emîr Selçuk b. Dukak, *Hazar Türklerinin* ileri gelenlerinden idi⁵¹. Dukak *Temür - Yalğ* (kuvvetli yay) lâkabını aldı." İnanç Beg şöyle söylüyor: «Emîr Dukak'ın yaşı ilerleyince mubarek bir çocuğu dünyaya geldi ve ona, Selçuk adını verdi. Selçuk, *Sü-başı* (ordu kumandanı) lâkabiyle lâkaplanırdı. Onun, dört çocuğu vardı: Mikâil, Musa, *Yabgu-yi Gelân* lâkabiyle anılan Arslan ve sonuncusu da genç yaşında ölmüş idi⁵². Emîr Mikâil b. Selçuk'un Tuğrul Beg ve Çağrı Beg adında iki oğlu vardı. Buna göre Alp-Arslan'ın soy zinciri, Alp-Arslan Muhammed b. Çağrı Davud b. Mikâil b. Selçuk b. Dukak'tır."

Bazı tarih kitaplarında şunları okudum :

"Alp-Arslan'ın babası Çağrı Beg *Barkan*'da⁵³ hastalanıp durumu kötüleşince H. 451 yılında⁵⁴ oğlunu veliahd tâyin etti. (Bu

⁴⁹ Burada da Sultan Alp-Arslan'la *Bizans* İmparatoru arasındaki yapılan sulh şartlarının bazı maddeleri zikredilmiştir. Bu hususta topluca bilgi Not. 27'de verilmiştir.

⁵⁰ *Selçukluların* menşeinden bahseden ve kaybolmuş bulunan *Melik-nâme* hakkında başlıca bir araştırma için bk. Cl. Cahen, *Le Melik-nâme et l'histoire de Seldjukides, Oriens, 1949, II/1*.

Müverrih'in, *Melik-nâme*'den yaptığı bu nakiller, aynı eserden nakiller yapan diğer müelliflerin (Mirhond, Abû'l-Farac v. s.) verdiği bilgilerden fazla değildir. Esasen bu durum, *Melik-nâme*'de, *Selçukluların* menşei hakkında daha fazla bilgi bulunmadığını ortaya koyar kanaatindeyiz.

⁵¹ *Selçuklular*'ın *Hazarlar*'a bağlanması rivayetinin münakaşası hakkında bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu ailesinin menşei hakkında, s. 23 vd.*; O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 30 vd.

⁵² Bu konuda ayrı bir araştırma için bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuk'un Oğulları ve Torunları, Türkiyat Mecmuası, XIII, 1958*.

⁵³ *Barkan veya Birkan: Ceyhun* nehrinin doğu kıyısında bir köy, *Yakut, I, 570*.

⁵⁴ Burada verilen H. 451 (1059) tarihi, İbnü'l-Esîr vs. müverrihlerin Çağrı Beg'in ölüm tarihi olarak kaydettikleri tarihtir. Had-di zatında *Gazneli Mevdûd*,

sırada) Sultan Mevdûd'un *Horasan*'a yürümek amacıyla bir ordu hazırlaması üzerine, Çağrı Beg, idareyi oğlu Alp-Arslan'a bıraktı. (Onu karşılamak üzere harekete geçen) Alp-Arslan, yol yorgunluğunu gidermek için, bir müddet *Belh* şehrinde kaldı. Durumu öğrenen Mevdûd, askerlerini toplayıp (savaş için) karargâh kurdu. Bunu mütaakıp Alp-Arslan, Mevdûd'un ordusuna karşı öyle bir saldırış saldırdı ki *Gazne* ordusuna, fecî bir ölüm ve sür'atli bir bozgun mukadder oldu. Alp-Arslan *Gazneli* kumandanlardan bin tanesini tutsak aldı ve ganimet olarak sayısız silâh ve at ele geçirdi⁵⁵. (Bu zafer üzerine) Alp-Arslan babasının katına çıkıp (durumu ona anlatınca) buna çok sevinen hasta babası iyileşti. Bu olaydan sonra Çağrı Beg, oğlu Alp-Arslan'la birlikte *Tirmiz*'e yürüdü. Buranın kale kumandanı Kâtib Beyhakî idi. *Gazne*'ye gitmek üzere, *Tirmiz* kalesinden ayrıldıktan sonra kaleyi Çağrı Beg'e teslim etti. Çağrı Beg, *Belh*, *Toharistan*, *Tirmiz*, *Vahş*⁵⁶ ve *Velvâlic*⁵⁷ vilâyetlerinin idaresini Alp-Arslan'a verdi. (Ve ayrıca) Ebû Ali b. Şâdân'ı vezir yapmak suretiyle, onun durumunu kuvvetlendirdi. Ebû Ali, idaresiyle memleketi mâmur bir hale getirdi. Ölümü yaklaşınca, kendisinden sonra vezareti Nizamülmülk'e vermesi hususunda Alp-Arslan'a ricada bulundu.

“Daha sonra *Türk Hâkanı*'nın, *Tirmiz*'e saldırıp şehri tahrip ve yağma etmesi üzerine (harekete geçen) Alp-Arslan onu şehirden uzaklaştırdı. Bunu mütaakıp *Hâkan*, *Buhara* yörelerine gelerek *Ceyhun* nehri kıyısında karargâh kurdu ve Çağrı Beg'den sulh isteğinde bulundu⁵⁸. Çağrı Beg ve *Hâkan* sulh müzakereleri için, bir araya geldilerse de sonradan birbirinden ayrıldılar.

Çağrı Beg'in H. 435 (1043/44)'de geçici olarak hastalanmasından istifade ile kaybettiği toprakların istirdadına girişmiştir (Bk. M. H. Yinanç, *İA*. “Çağrı Bey” mad.; İ. Kafesoğlu, *İA*. “Selçuklular” mad.).

⁵⁵ Alp-Arslan ile Gazne Sultanı Mevdûd ve *Karahanlılar* arasındaki savaşlar için bk. M. H. Yinanç, *göst. yer.*; O. Turan, adigeç. Esr. s. 81; İ. Kafesoğlu *göst. yer.*

⁵⁶ *Ceyhun* üzerinde, *Belh* şehrine bağlı bir yer, *Yakut*, *IV*, 909.

⁵⁷ *Bedehşan* mülhakatından, *Yakut*, *IV*, 940.

⁵⁸ *Tirmiz*'e yürüyen *Karahanlı* hükümdarı Arslan Han (Nasr I. b. İbrahim) Alp-Arslan ile savaşıp yenilgisi üzerine Çağrı Beg'le sulh yapmak zorunda kalmıştır (Tafsilât için bk. M. H. Yinanç, İ. Kafesoğlu, O. Turan *yuk. göst. yerler.*)

“Hastalık Çağrı Beg’i çok yıpratmış ve (bu yüzden) onun zaafiyeti artmıştı. Nihayet o, 452 yılı Safer ayında, 70 yaşında olduğu halde, *Serahs* şehrinde hayata gözlerini kapadı. Yerine Alp-Arslan geçti. O sırada Melikşah altı yaşında bir çocuk idi. Sultan Tuğrul Beg, Çağrı Beg’in ölümünden sonra üç yıl daha yaşamıştır.”

Garsu’n-ni’me ebî’l-Hasen b. Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim b. Hilâli’s-Sâbî’nin⁵⁹ *Kitabü’r-rebî* adlı eserinden okuduğum (aşağıdaki) bilgileri, Ebû Muhammed Abdüllâtif b. Yûsuf b. Ali el-Bağdadî [ve daha bazı kimseler], Ebû’l-Feth Muhammed b. Abdülbâki b. البطى’den icâzetle haber verip dedi ki :

“Ebû Abdullah el-Humeydî bize (yani البطى’ye) rivayet etti”. O (el-Humeydî) da: ‘Garsu’n-ni’me bize haber verip şöyle söyledi’ dedi :

“Birkaç Horasanlı bana şunları anlattı :

‘*Adudu’ d-devle* lâkablı Alp-Arslan b. Davud çocuk iken ava çıkmıştı. O, (yolda) zayıf bir ihtiyar gördü. İhtiyar, topladığı dikenleri başına yüklemiş, onları taşımaktan bir hayli acı ve sıkıntı çekip iyice yorulmuştu. Alp-Arslan ona : «Ey ihtiyar», o da : «Buyur» demesi üzerine Alp-Arslan : «İhtiyar halinle çektiğin bu sıkıntı ve yorgunluktan seni kurtarmamı ister misin» dedi. Alp-Arslan’ın kendisini bu işten kurtaracak bir şey yapacağını veyahut herhangi bir yardımda bulunacağını zanneden ihtiyar dikenci : «Peki (isterim) Efendimiz» dedi. Bunun üzrine Alp-Arslan, ihtiyara bir ok atıp onu olduğu yerde öldürdü. Bu olay, Alp-Arslan’ın çocukluk ve cahillik çağlarında vuku bulmuş olup, onu bu işi yapmaya sevkeden içindeki delikanlılık heyecanı idi. Esas itibariyle o, olgunluk çağında ve saltanat tahtında istikrar kazandığı zaman, sultanların en âdili, ahlâk bakımından en güzeli, cihat ve dine yardım hususlarında onların en isteklisi idi’ ”.

⁵⁹ XI. yüzyıl müverrihlerinden olan Muhammed b. Hilâli’s-Sâbî (Ölm. Şubat/Mart 1088)’nin kaybolmuş bulunan *Uyûnü’t-tevârih* adlı eseri *Selçuklu* tarihinin en önemli kaynaklarından birini teşkil etmektedir. 1055/57-1086/87 yılları arasındaki olayları içine alan bu değerli eserden *Mir’âtü’z-zaman fi târihi’l-âyan* müellifi Sıbt İbnü’l-Cevzî (Ölm. 1257) pek mufassal bir şekilde nakiller yapmıştır. Otuz yıllık bir devreyi içine alan bu kısımlar, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

Emir Ebû'l-Hasen Ali b. eş-Şehîd ebî'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Hüseynî'nin *Zübdetü't-tevârih*⁶⁰ adlı kitabından yapılan seçmelerle (müntahab) meydana gelen bir eserde şunları okudum. Ali el-Hüseynî diyor ki :

“Sultan Alp-Arslan idareyi ele alıp saltanat makamına geçince halk üzerine, adalet kanatlarını gerip şefkat ve ihsan gölgesini uzattı. Halktan yılda ancak iki defa *aslî vergi* (خراج الأصلی) almakla yetindi. Her yıl Ramazan ayında *Belh*'te dört bin, *Merv*, *Herat* ve *Nişabur*'da bin, kendi bulunduğu yerde de on bin dinar sadaka dağıttırdı.

“(Bir gün) şikâyetçiler vezir Nizamülmülk'ün ticaret yaparak para kazandığı hususunu belirten bir mektup yazıp Alp-Arslan'ın namaz kıldığı yere bıraktılar. Sultan (mektup muhteviyatına vâkif olunca) Nizamülmülk'ü çağırıp ona şunları söyledi :

Al şu mektubu! Eğer şikâyetçiler bu yazdıklarında haklı iseler ahlâkını güzelleştir ve durumunu ıslâh et! Yok eğer yalan söylüyorlarsa suçluları affet ve onları yalan ve iftiradan yüz çevirmeleri için, Divan işlerinden biriyle meşgul et.»⁶¹

Ebû Galib b. الحصین'in kendi el-yazısı ile yazdığı eserin “456 yılı Ramazan ayı olayları” arasında şu malûmatı okudum :
“*Tebriç*'den Nizamülmülk'ün mektubunu hâmil bir atlı geldi. Getirdiği mektupta Nizamülmülk şunları yazıyordu :

‘Sultan Alp-Arslan, *Hazar* ülkesinde savaşa girişip, hiçbir Melik'in elde edemediği başarılar kazandı. *İspehşehr* adlı büyük bir beldeyi feth ile 30.000 kişi öldürüp 50.000'den fazla memlûk tutsak aldı. *Abhaz* meliki ile sulh yapıp bu *sugûr* (uclar)'dan geri dönen Sultan, *Rum* ülkesinde bulunan 700.000 nüfuslu *Âni* şehrine gelerek burasını kılıçla fethetti.»⁶²

⁶⁰ *Ahbarü'd-devleti's-Selçukiyye* adlı müellifi tesbit edilemeyen eserin başlıca kaynağını teşkil eden ve 1164'de telif edilen bu kitap hakkında bk. Claude Cahen, *The Historiography of the Seljuqid Period* (= *Historians of the Middle East*, London 1962), s. 69 vd.; *Ahbarü'd-devle*, Naşir M. İkbâl'in mukaddemesi, s. VII - XI; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953), s. XI - XII.

⁶¹ *Zübdetü't-tevârih*'ten nakledilen bu bilgileri kşr. *Ahbâr* (Türkçe terc.), s. 20 - 21.

⁶² Burada, rakamlarında büyük mubalâğa görülen, Sultan Alp-Arslan'ın, H. 456 (1064) yılında oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk ile birlikte yaptığı birinci *Kafkasya ve Doğu-Anadolu* seferinden bahsediliyor. Bu seferlerin tafsilâtı için

Yine Ebû Gâlib'in eserinin "465 yılı olayları" arasında şunları okudum :

"Sultan Alp-Arslan, 465 yılı başında *Ceyhun* nehri taraflarında gazaya çıktı. Beraberinde 200.000 atlı vardı. Ordu, Safer ayının 20 sinden sonra nehri geçip Sultan'a vasıl oldu. Alp-Arslan Şemsü'l-Mülk Tigin b. Tamgaç'a⁶³ karşı yürümüştü. Adamları, *Hârezmlî* Yusuf adında bir kale muhafızını yakalayıp (oturduğu) tahtının yakınına kadar getirdiler. Sultan, dört köşeye dört kazık çakılıp Yusuf'un bunlara iplerle bağlanmasını emretti. Bunun üzerine Yusuf, Sultan'a: 'Ey korkak! benim gibisi böyle mi öldürülür' dedi. Sultan, Yusuf'un bu sözlerine sonderecede öfkeleni, onu öldürmek üzere okunu ve yayını eline alıp kölelere: "Onu serbest bırakın" dedi. Köleler Yusuf'un bağlarını çözüp serbest bıraktılar, Alp-Arslan, Yusuf'a bir ok attı ise de isabet ettiremedi, halbuki Sultan'ın oku bundan başka hiç isabetsizlik etmemişti. Bunu mütaakıp Yusuf, sür'atle Sultan'ın üzerine saldırdı. Bir taht (*südde*) üzerinde oturmakta olan Sultan derhal yerinden kalkarak aşağıya indi. Fakat tam bu sırada ayağı takılıp yüz üstü yere düşmüştü. Zaten o sırada kendisine yetişmiş olan Yusuf, Sultan'ın üzerine yumulup kuşağında bulunan hançerle onu yaraladı. Ağır bir surette yaralanmış olan Sultan çadırına götürüldü. (Öte yandan) birkaç temizlik hizmetçisi (ferrâş) ellerinde bulunan nacaklarla Yusuf'u öldürdüler. Ve Alp-Arslan da dünyaya gözlerini kapadı⁶⁴. 8 Cemaziyelâhır'da *Bağdad*'da onun için yas töreni yapıldı. Sultan Alp-Arslan, 424 yılında doğmuş olup 40 yıl iki ay ömür sürmüştür. O, babasının *Merv*'deki mezarının yanına defnedilmiştir."

Ebû Hâşim Abdülmuttalib b. el-Fazl b. Abdülmuttalib el-Hâşimî bize şunları haber verdi :

"Ebû Sa'd Abdülkerim b. es-Sem'ânî bize (yani Ebû Haşim'e) şunları anlatıp dedi ki: 'Alp-Arslan Muhammed b.

bk. M. H. Yinan, *adıgeç. Esr.*, s. 58 vd.; M. A. Köymen, *adıgeç. Esr.* s. 256; İ. Kafesoğlu, *IA. "Selçuklular" mad.*; O. Turan, *adıgeç. Esr.* s. 103 vd.

⁶³ *Karahanlı* hükümdarı Şemsü'l-mülk Nasr I. b. İbrahim Han.

⁶⁴ *Hârizm*'de bulunan *Berzem* kalesi muhafızı Hârizmlî Yusuf'un, Sultan Alp-Arslan'ı, İbnü'l-Adim'in Ebû Galib'den naklettiği şekilde öldürmediği (pek çok kaynaklarda aynı rivâyet kaydediliyor), Sultanın katına gelip tâzim için ayaklarına kapandığı sırada, onu öldürdüğü hususunun ileri sürülmesi hakkında bk. O. Turan, *adıgeç. Esr.*, s. 136.

Dâvud memlekete hâkim olduktan sonra Kutalmış'ı 455 yılı Zilhicce ayında *Nemek* köyünde bozarak saltanatı hâkimiyet kurdu. Alp-Arslan, 465 yılı Şaban ayında *Rum*'a gazaya çıkarak onları bozguna uğratarak meliklerini tutsak aldı. *Rum* meliki, çarşıda-pazarda dolaştırılarak (halka) ilân edildi. Sonra Sultan acıyarak onu serbest bıraktı ve memleketine gönderdi. Sultan Alp-Arslan'ın, 465 yılı Safer ayı sonlarında veya Rebiülevvel ayı başlarında *Ceyhun* nehri yörelerindeki *Barzan* adında küçük bir şehirde öldürüldüğü ve *Merv'e* getirilerek babasının yanına defnedildiği rivayet edilir.”

Ömer b. طرزد bize, Ebû'l-Kasım b. es-Semerkindî'den, o da Muhammed b. Hilâl'den rivayet ederek dedi ki :

“*Basralı* Şair Ebû'l-Hasen bana şunları anlattı :

‘Ebû Tahir b. ebî قراط el-Alevî'yi düşümde gördüm. Ben, ona «Tanrı sana ne yaptı» diyordum. Çünkü onun inancının bozukluğunu biliyordum. Tekrar tekrar sorunca o, cevap vermekte ısrar eder bir halde bana : «Bunu bir yana bırak, Tanrı *Nişabur*'a 72 deynek vurdu» dedi. Birden uyandım ve rüya tâbirinden anlıyanlardan yanıma gelenlerin birkaçına bunu anlattım. Onlardan biri : «Ey Efendim, 72 günü say ve o zaman *Nişabur*'da neler olacağını gör» dedi. *Semerkind*, *Buhara* ve yöreleri hâkimi Şemsülmülk b. نورمحمد⁶⁵ ile savaşmak üzere, *Ceyhun* nehrini geçmiş olan ve bu nehrin doğu kesimi hâkimi Adududdevle Alp-Arslan b. Dâvud'un katli, rüyamdan 72 gün sonra (73. gün) vukua geldi. Rüyamın gerçekleşmiş olması, şaşılacak bir olaydı.”

Bu hususta şunlar da rivâyet edilir :

“*Buhara*, *Semerkind* ve buralara sınır olan vilâyetlerin halkı, Alp-Arslan'ın 200 bine yakın atlı olduğu söylenen kalabalık askerleri tarafından bulutlar gibi kuşatılınca, bir araya toplandılar”. Bu bölgelerde yağma ve zulüm başladı. Halkın ve sultanlarının, Alp-Arslan'a karşı duracak kudret ve kuvvetleri yoktu. Adı geçen vilâyetlerin sâlih insanları, bir hafta müddetle, câmilere kapanıp oruç tutuyor, kül ve tuzla iftarlarını açıyor, kendilerini sarıp, canlarına kastedenlerin hakkından gelmesi için Tanrı'ya dua ediyorlardı. Henüz haftanın günleri sona ermemişti ki, Sultan Alp-Ars-

⁶⁵ Yanlış bir imlâ ile yazılan bu isim, *Batı - Karahanlı* hükümdarlarından olan ve kaynaklarda Tamgaç Han olarak geçen Ebû İshak İbrahim I. b. Nasr (1052/53 - 1068) olmalıdır (Bk. O. Pritsak, *IA*. “*Kara - Hanlılar*” mad.

lan'ın katli haberini aldılar: Şemsülmülk'ün adamlarından biri olan Yusuf, o havalideki bir kalede yakalanarak Sultan'ın katına getirildi. Sultan, Yusuf'u tehdit ederek korkuttu ve onu tutan iki Türk köleye : 'Onu serbest bırakın' dedi. Sultan, serbest kalan Yusuf'a bir ok attıysa da isabet ettiremedi. Bunun üzerine Yusuf, Sultan'a karşı sür'atle yürüyüp üzerine çullanarak botunda bulunan bıçakla onu ağır surette yaraladı. Sultan üç gün yaşadıkdan sonra, aldığı yaraların tesiriyle vefat etti"⁶⁶.

⁶⁶ İbnü'l-Adim'in, Ömer b. طرزذ vasıtasıyla, Muhammed b. Hilâli's-Sâbî'den (herhalde onun, tarihi hikâyeleri ihtiva eden *Kitabü'r-rebt* adlı diğer bir eserinden) naklettiği bu bilgiler, daha az teferruatlı olmak üzere, aynı müellifin *Uyûnü't-tevârih* adlı eserinden nakiller yapan Sıbt ibnü'l-Cevzi'nin yukarıda adı geçen eserinde de vardır. (Bk. Sıbt, *XIII/B*, 13 b - 14 a).